

„EKLÉZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK
EGYETLENEGY DAJKÁJA”

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 17.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

„EKLÉZSIÁKNAK,
EGYHÁZI
SZOLGÁKNAK
EGYETLENEGY
DAJKÁJA”

TANULMÁNYOK
BETHLEN GÁBOR
EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL

SZERKESZTETTE
DÁNÉ VERONKA - SZABADI ISTVÁN

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE ÉS
A TISZÁNTÚLI REFORMÁTUS EGYHÁZKERÜLET LEVÉLTÁRA
KIADÁSA

A kötetet lektorálta:
Buzogány Dezső

A kötet kiadását támogatta:
A Debreceni Egyetem belső kutatási pályázata (RH/885/2013.)

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
© Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára
© Szerzők

ISBN 978 963 473 756 8
ISSN 2060-9213

TARTALOM

ELŐSZÓ

- „Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?
– Nincsen senki, bizonyára nincsen!” ————— 7

ANA DUMITRAN

- Az erdélyi románság egyháza a 17. század első felében
a protestáns modell és a megújulás igénye között ————— 11

MOLNÁR B. LEHEL

- Bethlen Gábor papja, Keserői Dajka János
és a háromszéki unitáriusok ————— 31

DÁNÉ VERONKA

- „Hogy összes örököseiket ... mindenki becsülje”
Bethlen Gábor protestáns (?) lelkészutód nemesítéséről ————— 59

SIPOS GÁBOR

- Jobbágy papok? Túnődések az erdélyi református
lelkészcsaládok 17. századi jogállásáról ————— 75

SZABADI ISTVÁN

- „Keresik sokan régi leveleiket”
A lelkészutódok privilégiumának érvényesítése a Partiumban — 87

TÓTH LEVENTE

- A bethleni Bethlen család szerepe
az Udvarhelyi Református Egyházmegyében (17–18. század) — 101

KÓNYA ANNAMÁRIA

- Felső-zempléni reformátusok Bethlen Gábor korában ————— 119

KÓNYA PÉTER

- A Sáros vármegyei evangélikus oktatásügy
Bethlen Gábor korában ————— 131

ELŐSZÓ

„HA AZ ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK?

– NINCSEN SENKI,
BIZONYÁRA NINCSEN!”

A Debreceni Református Kollégiumban örömmel adtunk helyet a „Bethlen Gábor egyházpolitikája” című tudományos konferenciának, hiszen Bethlen Gábor kitüntetett helyet foglal el a Debreceni Református Kollégium erdélyi jótevőinek sorában.

A nagy erdélyi fejedelem 1614-ben, egy évvel a fejedelmi szék elfoglalása után lépett a debreceni Kollégium patrónusainak sorába. Erre emlékeztet bennünket a Díszteremben Bíró Lajos festménye, az árkádok alatt Pátzay Pál 1938-ban leleplezett domborműve, valamint a Kollégium Bethlenről elnevezett díja, s még inkább az az ünnepi viselet, a kollégiumi diákok tógája, amelyet 1624-ben rendelt el Bethlen Gábor fejedelem megbízásából Rákóczi György felsőmagyarországi kapitány, a későbbi fejedelem. Ettől kezdve lett a nagy diákok egyenruhája a bokáig érő kapcsos dolmány, felette zöld színű tóga, aranysárga zsinóros díszítéssel, és magyar süveggel. Mindezt az 1624. július 1-jén tartott váradi zsinat végzései rendelték el, s a coetus könyvében is megörökítették.

Ezeket a debreceni jótéteményeket csak folytatta az, hogy az 1564. szeptember 4-én és 6-án, két egymást követő tűzvészben elpusztult, romosan álló András-templom szintén Bethlen Gábor fejedelmi támogatásával épült újjá 1626–28 között.

A fenti tények is bizonyítják, hogy a Kollégium fennállásának 475. jubileumi évében megrendezett konferencia méltán talált helyet magának a Kollégium falai között és a Nagykönyvtár munkatársai – érthető módon – nagyon

igyekeztek, hogy egy méltó és speciális kiállítással kedveskedjenek a konferencia résztvevőinek „Bethlen Gábor emlékezete a Kollégiumban” címmel.

Az advent idején rendezett konferencián bennem összekapcsolódott két jól ismert címer-ábrázolás és az ábrázolások részét képező két mondat.

Az egyik kép a lelkipásztorok utódai számára, Bethlen Gábor által 1629-ben kiadott címeres nemeslevél ábrázolása. A címerpajzs kék mezejében a gomolygó felhőből egy oroszlán ágaskodik fel, baljával az úrasztalán lévő Szentírást fogja, jobbával pedig egy alászálló angyaltól szablyát vesz át, miközben az angyal szájából arannyal írt szózat jön ki: „Arte et marte dimicandum” – Tudománnyal és fegyverrel kell küzdeni!

A másik címer a Magyarországi Református Egyház címere, amelyben az Isten Báránya uralja a képet és a teljes Szentírást ígéréte szerint, mint a keresztyőztése áll előttünk. Itt is van egy szalag, amelyen egy bibliai íge áll a Római levélből (8,31): „Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?”

Az egyik ábrázolást és az emblematisztikus szózatot Bethlen Gábor adományozta, a másik mondatból pedig Bethlen Gábor is kapta azt a fejedelmi erőt, amire ráhagyatkozott és „utolsó kézmozdulatával is győzhetetlen életerejének lelki hatalmát sugározta ki” (Makkai Sándor), amikor testamentumként írta le betegségán az Igében megfogalmazott kérdést: „Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?” – és hozzátette az egyetlen tökéletes választ, a maga személyes hitvallását: „Nincsen senki, bizonyára nincsen!”

Az egyik címerben az oroszlán van a központban, a másikban a bárány. Nem véletlenül. S nem úgy, ahogyan egyes címerhatározók mondják: mintha az oroszlán a kálvinista prédikátort jelképezné... (wikibooks-Címerhatározó/Ercsey címer. Téglási Ertsey...) Az oroszlán-ábrázolás sokkal emelkedettebb és biblikusabb hangsúlyú!

Az eljövendő Messiásról többféle kép is kirajzolódott az ószövetségi ígéretekben. Két jelkép különösen is kiemelkedik ezek közül. Ézsaiás próféta (53,7) bárányhoz hasonlította Isten küldöttét, Keresztelő János is a világ bűneit elvevő Isten bárányára mutat rá, az *Agnus Dei*-re, míg voltak mások, akik *Júda oroszlánját* várták benne (1MÓZ 49,9-11 vö. Jel 5,5). Mindkét váradalom beteljesedett a megszületett Fiúban, hiszen Ő egy személyben volt „bárány” és „oroszlán”. Egyrészt szelíd, bűnt elvevő áldozat, aki elhordozza a világ bűneit, másrészt erős, hatalmas, aki támad, harcol és győz. Ő a testté lett Ige, és ez az Ige kétélű éles kard, amely szétválaszt jót és rosszat, igazat és hamisat. Felülmúlhatatlanul magas hőfokon szeret, és legyűrhetetlen lendülettel csatázik.

Erre a kettős feladatra vállalkozott és erre született meg az első karácsonykor Jézus Krisztus, aki egy személyben a Júda oroszlánja és az Agnus Dei. „Azért jelent meg az Isten Fia, hogy az ördög munkáit lerontsa. De mi nem a meghátrálás emberei vagyunk, hogy elveszünk, hanem a hitéi, hogy életet nyerjünk” (1Jn 3,8b és Zsid 10,39).

Ez a gazdag Messiás-kép a meg nem hátráló Istenre emlékeztet. Ez a meg nem hátráló Isten bátorította Bethlen Gábort, hogy összehangoljon adottságot és tehetséget, származást és vagyoni kiváltságot, önérzetet és alázatot, a szellem arisztokratáit és a nemesség szempontjait, kiválasztottság-tudatot és felekezeti türelmet. „Egyházán belül is elítélte a kemény ortodoxiát, amely a betűre s nem a lélekre épít s a hitükben engesztelhetetlen papokat arra intette, hogy »jusson eszükbe: a megtérő bűnösökért halt meg Krisztus Urunk«.” (Makkai Sándor: Egyedül, 74.)

„Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk? – Nincsen senki, bizonyára nincsen!” Erre a személyes hitvallásra nem készítené senkit Debrecen város címere, mert az bibliai idézet nélküli volt. De a Bethlen Gábort is igei ihletésű válaszra serkentő bibliai igével a hitvallási helyzetben (*status confessionis*) való helytállásra emlékeztet, vagyis a meg nem hátráló Isten oltalmára utal. Bethlen Gábor tudta és élte, hogy fentről, a mennymagasból, az angyaltól kapott küldetést átvéve érdemes harcba indulni a hitért.

Az Ige erejével küzdeni ma sem hiábavaló, hiszen „Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk? – Nincsen senki, bizonyára nincsen!” Emlékeztessen erre minden kedves olvasót a konferenciakötet anyaga, és őrizzük így a nagy fejedelem, Bethlen Gábor emlékezetét!

Debrecen, 2014 Reformáció havában

DR. FEKETE KÁROLY
a Debreceni Református
Hittudományi Egyetem
rektora

AZ ERDÉLYI ROMÁNSÁG EGYHÁZA
A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN
A PROTESTÁNS MODELL ÉS A MEGÚJULÁS IGÉNYE KÖZÖTT

Az erdélyi románság egyházának 17. század eleji, még pontosabban a század első négy évtizedebeli története és kapcsolata a magyar kálvinizmussal csaknem teljesen ismeretlen. A források hiánya, vagy esetleg eddigi feltáratlansága, lappangása, a már ismertek esetenként nem egyértelmű volta miatt úgy tűnik, mintha ez a korszak – amely Erdély történetének egyik legbonyolultabb és zaklatottabb időszaka, s amely Báthory Zsigmond uralomra kerülésétől Bethlen Gábor fejedelemmé választásáig (1588–1613) tartott – a román-magyar felekezeti közötti kapcsolatok szempontjából egy békésebb időszak lenne, és mintha mindazok a törekvések, amelyek a románságnak a Reformáció számára való megnyerését célozták, elcsitulnak volna.

Valóban, ebből a korszakból mindössze egy forrás tanúsítja minden kétséget kizáróan azt, hogy a románság református hitre térítése továbbra is napirenden maradt, ez pedig a Rákóczi Zsigmond által 1608. január 15-én kibocsátott kiváltságlevél, melynek kedvezményezettje „Reverendus vero Michael Concionator Ecclesiae possessionis Valachalis Vajdafalva¹ nuncupatae”, aki „non ita pridem errori Graecorum sive Schismaticorum renunciasset, orthodoxaque Religioni sponte et libere addixisse.”² A vajdafalvi prédikátor

1 Körösvajda (Voivodeni), Arad m.

2 Legújabb kiadása, a korábbi kiadások és szakirodalom feltüntetésével: Ana Dumitran: Privilegiile acordate preoților români de principii calvini ai Transilvaniei. In. *Confesiune și cultură în evul mediu. In onoare Ion Toderașcu*. Studii

mellett azonban a fejedelem az oklevél érvényét szélesebb körre terjesztette ki, tudniillik mindazon „reliquis orthodoxae religionis Pastoribus Valachis, tum hactenus renatis, quam etiam in posterum renascendis”, és mentesítette őket minden, a kincstárnak és földesuraknak fizetendő adó alól, a magyar református lelkipásztorokkal azonos kiváltságokat biztosítva számukra is.³

A rendkívül csábító „ajánlatot” azonban alig egy évvel később Báthory Gábor tárgytalanná tette. 1609. június 9-én kiadott exemptionális levelével ugyanis minden erdélyi és partiumi görög hitű román lelkipásztort felszabadított mindenféle, a földesuraiknak járó jobbágyszolgáltatás alól (kivéve azokat, amelyek régtől fogva szokásban voltak), valamint biztosította számukra a szabad költözés jogát azzal a feltétellel, hogy erről a gyulafehérvári román püspököt értesítsék.⁴ Az oklevél ezen kitétele alapján azonosítható a kutatás a kérelmező intézményt, tekintettel arra, hogy ebben az időszakban a fejedelem uralma alá tartozó területeken több görögkeleti püspökség működött.

Nagyon valószínű, hogy ez a privilégium a református hitre tért román papok kiváltságlevelére adott válasz volt, annál is inkább, mivel az események 1614-ben azonos módon megisméltődtek. Február 17-én ugyanis Bethlen Gábor kiterjesztette a Bihar, Kraszna és Belső-Szolnok megyei, a tiszántúli püspök és esperesei által református hitre térített román lelkészekre is mindazon kiváltságokat, amelyeket a magyar református prédikátorok élveztek,⁵ június 25-én viszont megerősítette az elődje által a román lelkipásztorok számára 1609-ben biztosított mentességeket. Meglepő e két oklevél utóélete: az 1609-es ugyanis nem csupán ideológiai alapul szolgált a román papság

reunite de Bogdan-Petru Maleon și Alexandru Platon, Iași, 2004. (továbbiakban Dumitran, 2004.) 77–79.

3 Uo.

4 „universorum et singulorum pastorum Vallachorum ubivis passim in hoc Regno nostro Transilvanico et Partibus Regni Hungariae ditioni nostrae Transilvanicae subjectis in ecclesiis constitutorum Graecorum dogma et confessionem sequentibus.” Legújabb kiadása, a korábbi szakirodalom felsorolásával: Dumitran, 2004. 79–81.

5 Egy korabeli, kiadatlan másolatát az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár őrzi Kolozsvárott. Ezúton is köszönöm Sipos Gábor és Ósz Előd levéltárosoknak, hogy a példányra felhívták a figyelmemet, és azt rendelkezésemre bocsátották.

anyagi helyzetének javítására a 17. század folyamán tett számos, a kiváltságok megerősítésében és kiterjesztésében megnyilvánuló intézkedésnek,⁶ hanem egyben ez volt az a jutalom is, amelyet a román egyház a reformációs program elfogadásáért cserébe legkésőbb 1638-tól kapott. Azt, hogy ezeket a kiváltságokat valóban a reformációs program elfogadásának jutalmaként tartották számon, minden kétséget kizáróan bizonyítja Apafi Mihály 1669. február 20-i lépése: a fejedelem akkor Kovásznai Péter püspök kérésére újabb négy követelménnyel egészítette ki az 1643-ban elfogadott, 15 pontból álló programot, cserébe ajánlva a magyar református lelkészek kiváltságait az 1608-as, csupán az áttért lelkészekre vonatkozó mentességek megerősítésével. Hasonlóképpen 1700. november 20-án, a románságnak a római katolikus egyházzal való uniója teljében a Gubernium, I. Lipót nevében, megerősítette a román lelkészek kiváltságait, feltételül annak az öt pontnak az elfogadását szabva, amelyeket feltételezhetően még Bethlen Gábor fejedelemsége alatt fogalmaztak meg.⁷

6 Bethlen Gábor által kibocsátott kiváltságlevelek: 1614. június 25., 1617. május 27., 1624. szeptember 18. I. Rákóczi György: 1638. április 9., II. Rákóczi György: 1653. január 28., Barcsai Ákos: 1659. március 15. és 20., I. Apafi Mihály: 1663. szeptember 1., 1668. március 24., 1669. szeptember 9., 1672. november 17., 1673. december 20., 1676. augusztus 12. és 1682. június 5. 1653-ban, feltételezhetően az *Approbatae Constitutiones* összeállítási munkálatai kapcsán kétnyelvű vagy külön latin és román nyelven kinyomtatásra kerültek az 1609-es, 1614-es, 1638-as és 1653-as privilégiumlevelek az 1595. június 4-én kibocsátottal együtt. Utóbbi a gyulafehérvári főpap joghatóságát kiterjesztette Fogaras vidékére is. Az ezekben biztosított kiváltságok, mentességek konkrét jellege, a római katolikus egyházzal való uniót rögzítőkből megfogalmazottak virtuális voltával szemben arra készítették magát a görög katolikus püspököt, Inochentie Micu-t is, hogy az egyesült klérus megfelelő státusának biztosítása érdekében folytatott kétségbeesett harcában, 1743-ban az 1609-es, 1624-es, 1663-as, 1673-as és 1676-os oklevelek megerősítését kérje. Augustin Bunea: *Din istoria Românilor. Episcopul Inocențiu Klein (1728–1751)*. Blaj, 1900. 81. 1. sz. jegyzet.

7 Petrus Bod: *Historia Valachorum Transylvaniam incolentium*. (a kézirat 196. oldala). Kiadásai: Ana Dumitran – Gudor Botond – Nicolae Dănilă: *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI – primele decenii ale secolului XVIII)/ Román-magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben (a XVI. század közepe – a XVIII. század első évtizedei között)*. Alba Iulia, 2000.; Bod

Ez a reformációs program, amelynek elfogadása a főpásztorok megerősítésének, működésük jóváhagyásának feltétele volt, különböző, hosszabb-rövidebb változataiban egyaránt azt tartalmazza, amit a tanulmány címében „protestáns modell”-ként kívántam meghatározni. Látható következményei, eredményei azonban csak a 17. század második felében, és főként a század vége felé lesznek, így ezek nem képezik jelen tanulmány tárgyát. Éppen ezért tartalmának részletes ismertetésébe sem bocsátkozunk, bár kétségtelen, hogy szinte teljes egészében a most tárgyalt időszakban került megfogalmazásra. Annnyit viszont mindenképpen szükséges leszögezni, hogy a program a románságnak a reformáció számára való megnyerését célozta, az „apró lépések” elvét követve, amely gyökeresen különbözött a 16. században alkalmazottól. Akkor ugyanis egyrészt a román főpapokat – száműzetés és javaik elkobzásának terhe alatt – kötelezték a reformációhoz való csatlakozásra, másrészt 1566. november 30-án létrehozta egy (román) református püspökséget azzal a céllal, hogy az az egész románságot a joghatósága alá vonja. Az előbb említett új, jóval realistább elv alapján kialakított elképzelés a célt nem rövid időn belül kívánta megvalósítani, hanem fokozatosan, több nemzedékre kiterjedő, lassú, a magyar református egyház (amelyhez viszonyítva a görögkeleti püspökség csupán mint egy román vikáriátus működött) püspökének közvetlen és éber felügyelete alatt zajló „meggyőző munkával” remélte elérni.

Ha a reformátori program részletekbe menő ismertetésétől el is tekinthetünk, a korszak és így tanulmányunk szempontjából is megkerülhetetlen egy szempont, mégpedig az a pillanat, amikor a görögkeleti klérus tudomására hozták. Az 1608-as és 1614. február 17-én kibocsátott privilégiumlevél értelmében a kálvini tanokat elfogadó román lelkészek és gyülekezetek a magyar református egyház joghatósága alá kerültek. Az 1609-es kiváltságlevél tanúsága szerint viszont úgy tűnik, a görögkeleti egyházat, felekezetet semmiféle korlátozás sem fenyegette. A felekezetváltás tehát nyíltan és kompromisszumok nélkül mehetett végbe, a teljes kálvinista dogmatikai és szertartási „csomag” átvételével, következésképpen a keleti egyház tanainak és specifikus hitgyakorlati formáinak elhagyásával. Valamikor Bethlen Gábor uralma idején azonban változásra került sor, amely annak az öt feltételnek a bevezetésében nyilvánult meg, melyek révén az egész erdélyi görögkeleti egyháznak, mind a

Péter: *Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve (1745, 1764)*. Sepsiszentgyörgy – Csíkszereda, 2012. (továbbiakban Bod, Historia Valachorum)

papságnak, mind a híveknek a kálvinista hitre térését remélték. E változásra vonatkozó első okleveles adatunk azonban 1638-ból származik, április 9-én ugyanis I. Rákóczi György – Ghenadie metropolita kérésére – megerősítette a görög keleti klérus számára 1609-ben adományozott kiváltságokat, hozzátéve azonban: „ita tamen ut quinque conditiones Episcopatus Walachialis sibi collati Serenissimo quondam Domino Principi Gabrieli praedecessori nostro compromissas ille semper observare et adimplerre conetur et debeat, dependentiamque ab orthodoxo Hungaricalium Ecclesiarum Superintendente habeat.”⁸

Az említett főpásztor valamikor 1628 elején⁹ vagy 1627 utolsó hónapjaiban¹⁰ lépett hivatalba, azaz még Bethlen fejedelemsége alatt, és nagyon valószínű, hogy a zsinat választásának megerősítését az említett öt pont elfogadásához kötötték, amelyeket talán ekkor állítottak össze. Megfogalmazásuk azonban lehet ennél korábbi, de későbbi is. A korábbi változat mellett szól a 17. század második felében püspökséget viselő Sava Brancovici fivérének, Gheorghe Brancovici-nak a krónikája. A szerző, röviden áttekintve a görögkeleti egyház üldöztetésének időszakait, nem azzal a céllal, hogy ezek sokaságát mutassa be, hanem hogy illusztrálja, azok kezdeményezői tettük után nem éltek egy évtizednél tovább, a következőket írja: „A mi igazhitű egyházunk első, kálvinisták általi üldöztetésére, Sava Brancovici metropolita előtt Ghenadie idején került sor, Bethlen Gábor uralkodása idején, az Úr 1619. esztendejében. Az ő életének napjai pedig 1629-ben értek véget. A második üldöztetésünk Dositeiu metropolita idejében történt (...) I. Rákóczy György fejedelemsége alatt, az Úr 1638. évében, ő pedig az Úr 1648. esztendejében halt meg. Üldöztetést szenvedtünk Ștefan metropolita alatt is (...) 1651-ben, II. Rákóczy György

8 Legújabb kiadása, a korábbi szakirodalom áttekintésével: Dumitran, 2004. 84–86.

9 A hivatalviselésére vonatkozó első forrás, a Hunyad vármegyei esperes, Ianăș megerősítése, 1628. december 4-én kelt. Timotei Cipariu: *Acte și fragmente latine romanesci. Pentru istoria beserecei romane mai alesu unite*. Blasiu, 1855. (továbbiakban Cipariu, 1855.) 253–254.; Nicolae Iorga: *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. Vol. XII. București, 1906. 281.

10 Elődjéről az utolsó adat 1627. július 4-éről származik. Cipariu, 1855. 150–156.

uralma alatt (...) az ő életének napjai pedig 1660-ban értek véget.”¹¹ Azt is állítja, hogy a reformációs program bevezetése „még Bethlen Gábor fejedelem idejében kezdődött, az Úr 1619. esztendejében, aztán folytatódott I. Rákóczy György idejében, az Úr 1638. évében, majd II. Rákóczy György fejedelemsége alatt, az Úr 1651. esztendejében, és ezeket a cikkelyeket rendre erőszakkal rákényszerítették Ghenadie, Dositeiu és Ștefan erdélyi metropolitákra.”¹²

Míg 1619-ből nem ismerünk egyetlen olyan forrást sem, amely a fentieket igazolná, a másik két esztendő esetében arra gondolhatnánk, hogy Brancovici állításának alapjául a már említett, 1638. áprilisi oklevél szolgált, illetve az 1651. július 7-én kelt, amellyel II. Rákóczy György, az apja által előírt reformációs program tiszteletben tartását feltételül szabva, megerősítette hivatalában Simion Ștefan püspököt.¹³ A krónikás által említett 1638-as üldöztetés azonban más jellegű volt: ennek elszenvedője ugyanis nem az általa fungáló érsekként említett Ghenadie, hanem Dosoftei volt, aki „nem csak a börtönben, a mártíromság koszorújával ékesítve magasztalta a jóságos Istent, hanem, mivel a festészet mestere volt, arra kényszerítették, hogy bilincsbe verve freskókkal díszítse a fejedelem radnóti kastélyát.”¹⁴ Pontatlan Brancovici azon adata is, hogy 1619-ben Ghenadie volt a metropolita. A hivatalt ugyanis, a források tanúsága szerint, 1606 és 1622 között Teoctist töltötte be.¹⁵ Hasonlóképpen Ghenadie-t a maga rendjén a főpásztori székben nem Dosoftei követte, hanem Ilie Iorest, akinek szenvedéséről és az erdélyi egyház éléről való eltávolításáról a krónikás semmit sem tud. Igaz ugyan, hogy egy Dosoftei szolgált

11 Silviu Dragomir: *Fragmente din cronica sârbească a lui George Brancovici.* = *Anuarul Institutului de Istorie Națională* II. 1923. (továbbiakban Dragomir, 1923.) 69.

12 Uo. 63.

13 Legfrissebb kiadása: Ana Dumitran: *Aspectele ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Transilvania.* = *Mediaevalia Transilvanica.* Tom. V–VI. (2001–2002.) nr. 1–2. (továbbiakban Dumitran, 2002.) 167.

14 Dragomir, 1923. 69.

15 Mircea Păcurariu: *Istoria Bisericii Ortodoxe Române.* (Ed. II.) vol. II. București, 1994. (továbbiakban Păcurariu, 1994.) 61.

Gyulafehérváron 1622-től 1627-ig, és ugyancsak Dosoftei volt a máramarosi püspök is, akit 1634-ben említene a források, semmiféle adattal nem rendelkezünk azonban arra vonatkozóan, hogy bármiféle üldöztetésben lett volna részük.

Meg kell állapítanunk tehát, hogy a Brancovici által közölt adatok pontatlanok, és nem annyira a forrásokon, mint a hagyományon alapulnak. Így a reformációs program életbe léptetésének 1619-re datálása sem tekinthető történeti ténynek, amelynek véletlenül nincsen írásos bizonyítéka. Sokkal inkább arról van szó, hogy a krónikás, tételének – az üldözést legkésőbb a tizedik esztendőben követő halál – bizonyítására, a láncolat töretlenségét megőrzendő, egyszerűen visszaszámolt Bethlen halálának évétől. Ahogyan a Ghenadie és Dosoftei metropoliták felcserélése sem pusztán a véletlen műve, hanem utóbbinak az Ilie Iorest-tel való összekeverése. Így tulajdonképpen csupán azt az állítást tekinthetjük helytállónak, amely szerint az első metropolita, akinek el kellett fogadnia ezt a programot, Ghenadie volt, azzal a pontosítással, hogy erre is csupán az 1627/28-ra tehető megválasztása és a Bethlen halála közti időszakban kerülhetett sor.

A kérdés tisztázásában komoly segítséget nyújt, még ha közvetett módon is, Kirill Lukárisz pátriárka 1629. szeptember 2-án Bethlen Gáborhoz írott levele. A keleti kereszténység egyik legellentmondásosabb személyiségének tollából származó levél egyelőre csupán a Kemény József gyűjteményében található másolatban ismert,¹⁶ éppen azért heves vita bontakozott ki körülötte. Az egyik tábor a románságot a hitazonosságnak köszönhetően a politikai határok ellenére összekötő szoros lelki kapcsolat kétségbevonhatatlan bizonyítékeként értékeli,¹⁷ míg a másik hamisítványnak tekinti, arra

16 Ma a ROL KmIg kezelésében, Kemény József gyűjtemény (Colecția Kemény József) nr. 108. Közölve: *Török-magyarkori történelmi emlékek. Első osztály: Okmánytár IV. Török-magyarkori állam-okmánytár*. Szerk. Szilády Áron, Szilágyi Sándor, II. Pest, 1869. (továbbiakban TMÁO II.) 137–140.

17 Ez az álláspont a legpregnansabban Ioan-Aurel Pop írásaiban érhető tetten: *Il patriarca Kiril Lukaris sull'unità etno-confessionale dei Romeni*. In: *Etnia e confessione in Transilvania (secoli XVI–XX)*. Cura e revisioni di testi di Francesco Guida, Roma, 2000. 19–28.; *Patriarhul Kiril Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor*. In: *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu*. Ed. Avram Andea, Cluj-Napoca, 2003. 315–322.; *Il patriarcato*

hivatkozva, hogy nyelvezete és a kifejezett érzések nem Lukárisz, hanem Kemény korára jellemzőek.¹⁸ Kétségtelen tény, hogy Kemény József nevéhez nem egy oklevélhamisítás fűződik. Úgy véljük azonban, hogy a fenti álláspontok csupán a vitathatatlanul nagyon bonyolult, összetett szöveg lehetséges értelmezésének/megítélésének két végletét jelölik.¹⁹ El kell ismerni, hogy a 17. század első felében írni arról a „sanguinis, affectuumque nexus, qui inter Valachos ditionis Transilvanicae, ac incolae terrarum Valachicae, Moldaviaeque clancularis quamquam ast arctissimus tamen viget. In id sane principes vicini dictarum terrarum nunquam concedent, obicesque, si non armis, saltem occultis suggestionibus certo certius ponent”,²⁰ csakis a valós helyzet nagyon alapos, mélyreható ismerete vagy egy egészen csodálatra méltó, ösztönös megérzés alapján lehetséges. A sokarcú Lukáriszra²¹ mindkettő jellemző, Kemény

di Constantinopoli e la chiesa ortodossa della Transilvania (XIV –XVII sec.) In. *La Patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe–XVIIe siècles: rupture et continuité* (Actes du colloque international Rome 5–7 décembre 2005). Paris, 2007. 103–115.; La frontiera dintre ortodoxie, catolicism și protestantism: biserica românilor din Transilvania și Patriarhia ecumenică (secolele XIV–XVII). In. *Frontierele spațiului românesc în context european*. Ed. Sorin Șipoș, Mircea Brie, Florin Sfengeu, Ion Gumenâi, Oradea-Chișinău, 2008. 35–44.; „Inter hos sunt dispersi per totam provinciam Valachi” Aspecte ale statutului românilor transilvăneni în epoca Reformei religioase. = *Apulum* L. (Series Historia & Patrimonium) 2013. 261–270.

- 18 Nagy Levente: Az erdélyi irénizmus és a román reformáció, avagy Bethlen Gábor esete Kirill Lukáriszal. In. *Bibliotheca et Universitas. Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*. Szerk. Kecskeméti Gábor és Tasi Réka, Miskolc, 2011. 31–42.; Uő: *Lehetséges küldetés? Hitek és tévhitek a román reformáció körül*. Bp., 2013. 91–99.
- 19 Nagyon találó Gunnar Hering véleménye, aki szerint Lukárisz azért utasította el Bethlen kálvinista térítésének tervét, mert attól tartott, hogy így elveszíti a román országokból érkező anyagi támogatást. Lásd Gunnar Hering: *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638*. Wiesbaden, 1968. 196–198.
- 20 TMÁO II. 139.
- 21 A véleményem szerint nagyon is ráillő jelző Ovidiu-Victor Olartól, a Lukárisz-levelezés talán legalaposabb jelenkori ismerőjétől származik. Ő figyelte fel

Józsefről viszont nehezen elképzelhető, hogy olyan mértékben ismerte volna a román egyház történelmét, hogy az idézett megállapítást megfogalmazhatta volna. Ehhez ugyanis tudnia kellett volna arról, hogy az erdélyi románoknak a kálvinista hitre térítése ellen 1642-ben Govora-n kinyomtatatták az *Evangelhia învățătoare* (Tanító evangélium) című munkát, 1643-ban Jászvásáron (Iași) Moldva püspökének, Varlaam-nak a *Cartea românească de învățătură* (Román tanító könyv) és ugyanezen főpap *Răspunsul împotriva catehismului calvinesc* (Felelet a kálvinista katekizmus ellen) című művét 1645-ben. Hasonlóképpen tudnia kellett volna arról is, hogy 1642-ben Jászvásáron egy – szándék szerint ökumenikus – zsinatot hívtak össze azzal a céllal, hogy a keleti egyházat felvértezzék egy olyan hitvallással, amely eltörli az 1629-ben Kirill Lukárisz neve alatt kiadott *Mărturisiri* (Vallomások) emlékét. Mivel mindezekben egyértelműen az a szellemiség nyilvánul meg, amire a Lukárisz-levél hivatkozik, a kutatás azonban hosszú idővel Kemény halála után tárta fel, nehezen tudjuk elképzelni, hogy mindezeket a tényeket ismerte volna, még akkor is, ha kétségkívül igen széles körű tudással rendelkezett.

Közismert, hogy Kemény József behatóan ismerte az erdélyi káptalan levéltárát,²² ahol elvileg a román főpásztorok megerősítő irataira is rátalálhatott. Kevésbé valószínű azonban, hogy éppen a Ghenadie metropolitára bukkant volna – amely amúgy máig ismeretlen –, hogy aztán nevének ugyan helytelen, Gemadius és Gemmanius formában való szerepeltetése révén a hamisított levélnek az eredetiség látszatát kölcsönözze. A metropolita nevét inkább a fejedelem és Geleji Katona superintendens 1640. szeptemberi levélváltásából tudhatta meg,²³ amely éppen a Ghenadie halálával bekövetkezett *sedisvacantia*

arra, hogy a pátriárka diskurzusa a levél címzettjének függvényében változott, koherens maradt viszont egyrészt a Róma iránti gyűlöletének, másrészt annak a vágyának köszönhetően, hogy az általa pásztorolt közösséget fejlődni, gyarapodni lássa. A monográfia megjelenéséig lásd Ovidiu-Victor Olar: *Kyriillos Loukaris (1570–1638): Notes de lecture.* = *Archaeus. Studies in the History of Religions* XIII. (2009) 1–27.; Uő: *Paroles de pierre. Kyriillos Loukaris et les débats religieux du XVIIe siècle.* = *Archaeus. Studies in the History of Religions* XIV. (2010) 165–196.

22 Ezt munkája is tanúsítja: Josephus Kemény: *Notitia Historico-Diplomatica Archivi et Literalium Capituli Albensis Transilvaniae.* Cibinii, 1836.

23 Uo. 295–297. (Nr. 253–255, 257, 259, 262.)

tárgyában folyt, és amelyet Geleji kihasznált a reformátori program keretében megfogalmazott feltételek számának gyarapítására. Egyik levelében²⁴ a következőket írja: „Az szegény urunk [Bethlen Gábor] levelének a párját ím itt küldöm N[agys]ágodnak, az originális Csernátóni uramnál fog lenni hártýára iratva, a szegény üdvezült praedecessorom [Keserüi Dajka János] formálta vala, de a conditiók igen gyengék, s kevesek is, világosban kell ökök declarálni.”²⁵ A püspök azt is megjegyezte, hogy „a megholt vladikát a szegény Keserüi uram commendálta volt üdvezült fejedelmünknek.”²⁶ Ez a Geleji által említett részlet közvetett módon tanúsítja, hogy Ghenadie főpásztorsága kezdetétől az említett öt feltétel elfogadására kényszerült. Ugyanezen információ alapján viszont Kemény is azonosíthatta a román egyház főpásztori székét Bethlen életének utolsó éveiben betöltő személyt.

A Lukárisz-levelének azonban közzététele óta leginkább a román nacionalizmus látta hasznát. Tekintettel arra, hogy az erdélyi politikai légkör egyre feszültebbé vált, romlott az 1848-as forradalmat megelőző és az utána következő időszakban is, előre látható volt, hogy a levél ilyen jellegű értelmezést fog kapni. Önkéntelenül adódik tehát a kérdés, mi indíthatta volna Keményt egy ilyen, a románság számára felbecsülhetetlen szolgálatot tevő irat hamisítására? Mivel erre a kérdésre egyelőre nem született elfogadható válasz, úgy véljük, hogy az eredeti levél létezett, tartalma hitelesnek tekinthető még akkor is, ha csupán egy tudós hamisító másolatában és gyűjteményében maradt fenn. Természetesen e vélemény kialakításában szerepet játszott, hogy a levél szövege a jelen tanulmány témájául szolgáló kérdés további megvitatása, tárgyalása szempontjából igen hasznos, ugyanis a Lukárisz-level, Geleji levelezésével, valamint az erdélyi román egyház egy 1627-es zsinatának irataival együtt egy olyan korabeli forrás-együttest alkotnak, mely alapján rekonstruálható egyrészt az erdélyi görögkeleti egyház valós állapota, másrészt az, amit a címben „megújulás igény”-ként definiáltam.

Mielőtt azonban utóbbira térnénk, az eddig elmondottak mérlegét megvonva jegyezzük meg: a protestáns modellt a magyar református püspökök

24 Uo. 296. (Nr. 260.)

25 Közölve: Ötvös Ágoston: Geleji Katona István élete és levelei I. Rákóci Györgyhöz. = *Új Magyar Muzeum*, IX. folyam I. Pest, 1859. (továbbiakban Ötvös, 1859.) 219.

26 Uo. 220.

közreműködésével alkották meg, elfogadása nem választás, hanem egy kényszerhelyzet eredménye volt, és hogy különböző időtartamú reformtervben öltött testet. Természetesen nem szabad alábecsülni azokat a hatásokat sem, amelyek a Reformáció részéről a 16. században érték a románságot. Ezek közül mindenekelőtt a román nyelvű könyvkiadás megjelenésére és térhódítására gondolunk, amely tulajdonképpen a Reformáció román közegben elért egyetlen tartós sikerének tekinthető. Ez ugyanis túlélte a görögkeleti egyház megerősítésére tett intézkedéseket, amelyek a püspökségek újraalapításában és a havaselvei metropolita védelme alá helyezésében, az óegyházi szláv nyelvű könyvkiadásban, valamint a Vitéz Mihály vajda erdélyi uralma alatt a román papság javára kibocsátott kiváltságlevelekben nyilvánult meg. Erre az eredményre támaszkodtak az első reformációs program kidolgozásakor is, és igen könnyen elképzelhető, hogy az egyetlen ismert feltétel, a magyar református egyház főségének elfogadtatása mellett a program másik pontját a könyvkiadás újraélesztése képezte, katekizmusok, a Szentírás egyes részeinek kinyomtatásával, sőt, a teljes bibliafordítást is Bethlen nagylelkűségének tulajdonítja a kutatás.²⁷ A feltételezést alátámasztják a román egyház román nyelvű könyvkiadásáról rendelkezésünkre álló adatok is: három *Catehism* (Katekizmus) látott napvilágot (1642, 1648, 1656), a *Noul Testament* (Újtestamentum) és a *Psaltirea* (Zsoltárok) 1648-ban és 1651-ben, a Ghenadie által elkezdett és utóda, Ilie Iorest által befejezett *Evangelhie cu învățătură* (*Evangelium tanításokkal*) című prédikációs-kötet 1641-es újrakiadásával pedig a görögkeleti egyház mintha az 1581-ben, itt most nem tárgyalandó okokból feladott reformokat kívánta volna folytatni attól a pillanattól és eredményektől, ahol azok abbamaradtak. Megállapítható tehát, hogy a román nyelvű könyvek a Reformáció hatására, nyomására, de legalábbis annak jegyében láttak napvilágot, válaszul a Bethlen által 1627–1628-ban kezdeményezett reformra. Utóbbiról a fejedelem Lukáriszt is értesítette bizonyára azt követően, hogy a pátriárka *Hitvallás*-ának híre eljutott Erdélybe,²⁸ és ha nem is nyílt támogatást,

27 Bod, *Historia Valachorum*, a kézirat 128. oldala.

28 Antoine Légere, Lukárisz Hitvallásának első kiadója levelezésben állt Gaspar Appelius udvari pappal és a gyulafehérvári Collegium Acedemicum professzoraival, Johann Bisterfelddel, Ludwig Piscatorral és Johann Heinrich Alsteddel. Utóbbi bizonyosan ismerte a Bethlen által a pátriárkának 1629. szeptember 2-án írott levél tartalmát, és 1630-ban újra kiadta a Hitvallást. Ezek alapján

de legalábbis az egyházfő hallgatóságos beleegyezését kérve. A fejedelem reményei, hogy ily módon fel lehet gyorsítani a térítési folyamatot, nem voltak alaptalanok, hiszen a pátriárka kálvini szellemű *Hitvallása* mellett egyértelmű bizonyítékaink vannak az egyházfőnek a protestáns fejedelmek politikai terveiben való részvételére is.²⁹ Éppen ennek a protestantizmussal való szoros kapcsolatnak a fényében tűnik természetellenesnek a pátriárka Bethlennek adott elutasító válasza. Most viszont nem maga a válasz érdekes számunkra, hanem az, ahogyan ez a levél, megismételve a Bethlen által megfogalmazottakat, a megtérítendő románságot leírja. Ez a jellemzés pedig lényegében megegyezik azzal a képpel, amelyet egy évtized múlva Geleji püspök festett. A két forrást elválasztó egy évtized túl rövid időnek bizonyult ahhoz, hogy a reformációs program eredményei tetten érhetőek legyenek, különösen úgy, hogy magát a programot sem alkalmazták következetesen. Így ha Bethlen véleménye szerint a románok „nullam plane habere religionem”,³⁰ Geleji szerint hitük „nagy részint csak merő supersitio.”³¹ Míg Bethlen kijelentésének háttérében politikai megfontolásokat kell látnunk („nonnisi illa sint feliciora regna, in quibus paucissimae religionum vigent discrepantiae, idque assequi sit regnantium Principum politica lex et ratio”),³² meglehetősen nehéz meghatározunk, mit is értett Geleji *superstitio* alatt? Csak a népi vallásosság megnyilvánulásait vagy a keleti egyház egész hivatalos szertartásrendjét? Az 1640-ben Meletie Macedoneanu-val, a havaselvei Govora kolostor apátjával, a püspöki

nagyon valószínűnek tűnik az Ovidiu-Victor Olar által beszélgetéseink során megfogalmazott elmélet, amely szerint Lukárisz valódi üzenetét nem a követ által hozott levél tartalmazta, hanem azt szóban kellett a fejedelemnek átadnia. Szakirodalom, kontextus és életrajzi adatok vonatkozásában lásd Ovidiu-Victor Olar: *La boutique de Théophile. Les relations de Kyrillos Loukaris avec la Réforme, envisagées surtout d'après les lettres d'Antiones Léger*. (PhD doktori disszertáció, előkészületben, Párizs, L'École des Heute Etudes en Sciences Sociales)

29 Andrei Pippidi: *Diplomație și Ortodoxie. Moldova în proiectele propagandei calvine (1630)*. In: *Viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*. Ed. Ovidiu Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Iași, 2012. 349–366.

30 TMÁO II. 139.

31 Ötvös, 1859. 204.

32 TMÁO II. 139–140.

tisztség egyik jelöltjével folytatott megbeszélésekből kiderül, hogy Geleji a teljes szertartásból és szertartásrendből el kívánta távolítani a specifikusan görögkeleti jelentést és tartalmat, míg a népi vallásgyakorlatból csupán a leglátványosabbak közül néhányat, például a hórákat, az eskük megerősítését és a péntek megünneplését. A megbeszélések nyomán Geleji kénytelen volt két tanulságot levonni. Egyrészt, hogy ezek a tervek eleve kudarcra vannak ítélve, mert bevezetésük terhét és ódiúmat a románság köréből senki sem fogja magára vállalni. Másrészt, hogy az ilyen jellegű újításokat csak egy idegen, azaz nem erdélyi főpásztor tudná bevezetni. (Meg kell jegyeznünk, hogy az 1642-es Katekizmust a moldovai Secu kolostorbeli Gheorghe fordította, az Újtestamentum fordításával pedig eredetileg a havaselvei Silvestru szerzetest bízzák majd meg.) Ez azt jelezte, jelentette volna, hogy az erdélyi románok eleve szembeszegültek volna mindenféle reformtörekvésnek, vagy pedig azt, hogy az általuk óhajtott újításokat, javításokat a reformprogram egyik pontja sem tartalmazta? Más szóval: egyáltalán nem létezett egy belső készítés a megújulásra, és senkiben sem tudatosult, hogy azok a bírálatok, amelyek azt a módot érték, ahogyan az erdélyi románság szerint gyakorolni kell a keresztény hitet, legalább részben megalapozottak?

A kérdés megválaszolásában a román egyház 1627-es zsinatának határozatai lehetnek segítségünkre,³³ amelyen a szintén idegen, Moldvából, az ottani kolostorok éléről érkezett³⁴ Dosoftei metropolita elnökölt. Abból a feltételezésből kell viszont kiindulnunk, hogy az 1627-es nem az egyetlen olyan, 17. század első felében tartott zsinat volt, ahol a közigazgatási és választási kérdések mellett az egyház belső problémái is napirendre kerültek, csupán az egyetlen, amelynek határozatait is ismerjük. Összevetve a Geleji által a román egyházban megreformálni óhajtottakat a zsinat határozataival, néhány

33 Az eredeti kéziratot a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratára őrzi: Ms. rom. 297. Kiadásai: Cipariu, 1855. 150–156.; Petru Maior: *Istoria Bisericii Românilor*. Ed. Ioan Chindriș, București, 1995. 257–258.; Alexandru Mareș: *Dispozițiile sinodului transilvănean din anul 1627. Contribuții filologice*. In. Uő: *Scriere și cultură românească veche*. București, 2005. 101–102.

34 „Mai mare preste toate mănăstirile țarei” (az ország összes kolostorának feje) – egy 1622-es, óegyházi szláv nyelvű könyvben fennmaradt feljegyzése szerint. Augustin Bunea: *Vechile episcopii romănesci a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Belgradului*. Blaj, 1902. 78.

egyezésre figyelhetünk fel. Az egyik ilyen elvárás, amely szerint a lelkész legyen képes megértetni az evangéliumot, ez véleményünk szerint az igemagyarázatra való buzdítást jelenti, azaz az anyanyelven szóló igehirdetésre való felszólítást. A második hasonlóság az esketés vonatkozásában mutatkozik, de nem magát a szertartást érinti, hanem a lelkészeket szólítja fel arra, hogy ne tűrjék el a menyasszonyrablást, és figyeljenek a házasulandók közötti esetleges rokonság fokára. A harmadik egyezés a böjt kérdésében figyelhető meg, de nem lényegi, tartalmi kérdésre vonatkozik, hanem a böjt gyakorlatának lehetőség szerinti enyhítését célozza, meghatározva azok büntetését, akik az évi négy és heti két napi böjtöt nem tartják be. Az a cikkely viszont, amely a halottak emlékére tartott tor megáldásának megtiltását mondta ki, amennyiben ezt nem előzte meg istentisztelet, sokkal inkább egy, a szertartáskönyvek hiányából fakadó szabálytalanságot kívánt felszámolni, semmint a kálvinista szertartást meghonosítani. Két másik artikulusban viszont elég nyilvánvalóan tetten érhető a kálvinizmussal való „bizalmas ismeretség”, sőt, az ehhez való közeledés szándéka is. Az első előírja azon hívek megbüntetését, akik nem követik lelkipásztoruk tanítását, a második pedig azon lelkészekét, akik lelkigondozásban részesítik azokat a híveket, akik „nem engedelmesskednek a vladika parancsának.”

A többi cikkely túlnyomórészt a lelkészek magatartásával, öltözködésével, erkölcsével és tisztességével foglalkoznak, egy olyan lelkipásztor-eszmény megvalósítására törekedve, amelyik valóban hivatása magaslatán áll, de közösségéhez csupán az általa tett szolgálatok fejében kapott díj, fizetség révén kötődik. Más szóval a Szentírás üzenetét kifogástalan életvitelével, sajátos feladatainak, kötelességeinek szigorú betartásával is továbbítania kellett hívei felé, amelyekhez egy újabb, a *Pravila*-ban nem található járult, mégpedig az anyanyelv használata. A határozatok, amelyek szellemi atyja bizonyára Dosoftei metropolita volt,³⁵ és amelyeket a jelek szerint megvitatás helyett

35 „Vlădică Dosotheiu de Belgrad am scos și am ales den svânta [Scriptură?], cum trebuiește a ținea legea lui Dumnezeu pentru ispășenie sufletului, să nu margă în munca de veaci cela ce e creștin, să nu-l măne Dumnezeu la munci și împărăția cerului să o dobândească, în această lume să nu aibă nemica mai drag de [cât pe] Dumnezeu, și ce poruncește să slujească.” (Dosotheiu fehérvári püspök kiválasztottam a Szent[írásból?], miként kell megtartani az Isten törvényét az idvezülés végett, hogy ne kerüljön a kárhozatra a keresztyén, hogy

inkább csak a zsinat tudomására hozott, egyértelműen tanúsítják, hogy a főpásztor elképzelése szerint mindenekelőtt a klérus érett meg a reformokra, a hívektől pedig, a hagyományoknak megfelelően, csupán a feltétlen engedelmességet várta el.

Mivel csaknem bizonyosnak tekinthető, hogy ez volt a Dosoftei metropolitasága alatti utolsó zsinat – függetlenül attól, hogy főpásztorságának a halál, vagy a meghirdetett reformokat megakadályozandó, valami módon való eltávolítása vetett véget³⁶ – az általa sürgetett reformok annak a néhány évnek az eredményei, mialatt a gyulafehérvári főpapi szék betöltőjeként közvetlen kapcsolata volt az erdélyi román társadalommal. Magától értetődően merül fel a kérdés, hogy reformjaival Dosoftei vajon csupán az egyházán belül észlelt gondokat szerette volna-e orvosolni, vagy pedig a lassan körvonalazódó, és az utódjának, Ghenadie-nak feltételül szabott öt pontban konkretizálódó térítési törekvésekre is választ kívánt adni? Másképpen fogalmazva: a román – egyházi és világi – társadalmon belül jelentkezett-e egy olyan reformtörekvés, amelynek hívei nem szakadtak el a görögkeleti egyháztól, továbbra is igényelték attól a lelkigondozást, bár nem követték teljes mértékben tanításait és ellentétbe kerültek a vladikával? Amennyiben így volt, melyek voltak ennek az ellenzéknek az elvárásai és kik alkották ezt, hogy a vladikáénál nagyobb tekintély segítségéhez folyamodhattak? Kinek a támogatására számíthattak? Az utolsó kérdésre játszi könnyedséggel adhatunk választ, és a támogatókat a fejedelemmel és a magyar református püspökkel azonosíthatjuk. A többire viszont csak azokkal az eseményekkel összefüggésben válaszolhatunk, amelyek a 17. század ötödik évtizedében, a Ghenadie halálától a *Scutul Catichizmuşului* (A katekizmus pajzsa) című mű 1656-os kiadásáig terjedő időszakban játszódtak le. A korabeli források

ne küldje kárhozatba az Isten, hanem nyerje el a mennyországot, e földön az Isten legyen a számára a legdrágább, és amit parancsol, azt szolgálja.)

36 Az eltávolítás mellett van Mircea Păcurariu is. L. Păcurariu, 1994. 63. Az ismeretlen okból való eltávolítás elmélete bukkan fel Ioan Lupaş-nál is, aki szerint Dosoftei Havasalföldére menekült, ahonnan 1634-ben tért vissza Matei Basarab vajda ajánlásával, amikor is I. Rákóczi György máramarosi püspökké nevezte ki, majd 1638-ban megfosztotta tisztségétől és a vécsi várban tartotta fogságban. Lupaş, Ioan: Un vlădică român năpăstuit în anul 1638. Cine putea fi; In: *Uő: Studii, conferințe și comunicări istorice*. Vol. II. Cluj, 1940. 241–256.

tanúsága szerint ez az ellenzék érte el végül egy erdélyi megválasztását a román egyház élére Simion Ștefan személyében, aki 1643. október 10-én foglalta el székét.³⁷ Ehhez az ellenzékhez tartoztak azok az esperesek is, akik hivataluk megőrzése érdekében a fejedelem védelme alá helyezték magukat, akitől meg erősítést is nyertek a következő feltételekkel: román nyelven való prédikálás, a hívek hathatós buzdítása az 1642-es Katekizmus tanulására, a temetési és esketési istentiszteletekkel járó „babonákról” való lemondás, valamint a magyar református püspöktől való függés.³⁸ A feltételek megsértése a hivataltól való megfosztással, és annak egy buzgóbb személlyel való betöltésével járt.³⁹ Ugyanez az ellenzék volt az, amelyik kivette a részét az 1648-ban és 1651-ben kinyomtatott Újszövetség és a Zsoltárok lefordítása érdekében tett erőfeszítésekben, és ugyancsak ők siettek mihamarabb beszerezni ezeket a kiadványokat, hogy segítségükkel Isten igéjét hirdethessék. Az ellenzékot alkották azok is, akik az alapvető imádságokat a kálvinista Katekizmusokból tanulták meg, mivel más nem állt rendelkezésükre. Az ellenzék tagjai voltak ugyanakkor azok, akik a 17. század első felében az előző században kinyomtatott román nyelvű könyveket használták, és akik felismerve ritkaságukat, valamint az anyanyelven való igehirdetés fontosságát, újrakiadásukat igényelték, vagy örvendtek annak, hogy a fejedelem támogatja az ilyen jellegű munkák román nyelvre fordítását és kinyomtatását. Ami pedig e jórészt névtelen, és talán elenyésző számú ellenzék elvárásainak megfogalmazása és a román egyház vezetése általi elfogadása közt eltelt időt illeti, feltételezhetően nem volt túl nagy az eltolódás. Ez annak tulajdonítható, hogy hiányoztak az anyagi alapok az iskolák és a nyomda fenntartására, amelyek révén az általuk igényelt változások bevezethetőek lettek volna. Ez a hiány ugyanis olyan lassú iramot

37 Kiadva: Dumitran, 2002. 151–155.

38 A gyulafehérvári, keresteleki (Kraszna vm.), lozsádi (Hunyad vm.), diómáli (Fehér vm.), felsőpeterdi (Torda vm.) espereseket 1647. július 7-én, a karácsonfalvi (Küküllő vm.), galaci (Belső-Szolnok vm.), péterházi (Belső-Szolnok vm.), marosillyei (Hunyad vm.), halmágycsúcsi (Zaránd vm.), örményszékesi (Fehér vm.) espereseket pedig 1648. június 27-én erősítette meg I. Rákóczi György. Uo. 159–161.

39 Ez történt a halmágycsúcsi Pop Gheorghe-val, helyébe 1648. december 15-én Csúcsi Petru-t nevezte ki a fejedelem. Uo. 161–162.

diktált, amely egy mozdulatlan, saját sorsa iránt közönnnyel viseltető és csak a külső hatásokra mozduló társadalom képzetét kelti.

Az erdélyi román egyház esetében ezek a külső hatások, mind a magyar kálvinizmus részéről jövők, mind pedig a moldvai és havasalföldei románság aggodalmából fakadóak, hozzájárultak a változások megválogatásához és elfogadásához. Erre azonban csak azt követően kerülhetett sor, hogy az erdélyi románság – amelyik a protestáns modellt szem előtt tartotta egyrészt kényszerűségből, másrészt mivel ez a modell jobban szolgálta érdekeit, és amelyik önazonosságának megőrzése érdekében a megfelelő megoldások megtalálására és egyben a kihívásoknak való megfelelésre kényszerült – ezeket saját igényei szerint alakította. A változások sikere annak a reform-igénynek köszönhető, amelyikről nem állapítható meg, hogy megelőzte-e a fejedelemség politikai és egyházi vezetői által életbe léptetett reformációs programot, vagy csupán ennek következménye volt. A kérdés eldönthetetlensége egyrészt nyilván a források hiányának következménye. Ugyanakkor Bethlen bölcsességének is tulajdonítható, aki akár politikai opportunizusból, akár a román kereszténység gondjait látva, őszinte segítőszándékkal felmérte, hogy célját erőszak nélkül is elérheti. Ez a békés hozzáállás kellett ösztönözze a román társadalmat is arra a felismerésre, hogy bizonyos reformok bevezetése csakis a javukat szolgálhatja. A két újító szándék találkozását Ghenadie metropolita kiadói tevékenysége szemlélteti: válaszként a reformációs programra újra kinyomatta az *Evangelium tanításokkal* című művet, a belső megújítási igényre válaszul pedig gondoskodott arról, hogy a Govora-n kinyomtatott *Pravila* példányainak bizonyos részét az erdélyi románság számára biztosítsák. A két újító szándék együttműködését Geleji erőszakos beavatkozása szakította meg, bár az általa gerjesztett konfliktusok nem késleltették feltétlenül a változásokat, ezek visszautasítására ugyanis a feszült légkörben nem volt mód. Kétségtelen viszont, hogy ez a légkör felelős azoknak a reakcióknak kiváltásáért, amelyekre Lukárisz prófétai módon figyelmeztetett. Az iskola és a nyomda fenntartásához elengedhetetlen anyagi alapok híján, a reformációs programban előírt követelményeknek csakis a Havasalföldről és Moldvából behozott román könyvek segítségével tudtak eleget tenni, ám mivel ezeket éppen ellenkező szándékkal nyomtatták, a maguk rendjén a belső reformok irányába térítették el azokat a folyamatokat, amelyek a kálvinizmusra való áttérést is eredményezhették volna.

TRANSYLVANIAN ROMANIANS' CHURCH
IN THE FIRST HALF OF 17TH CENTURY, BETWEEN THE PROTESTANT
MODEL AND NECESSITY OF REFORMATION

This study attempts to offer an answer to question whether the reformation programme imposed to the Orthodox Church from Transylvania by prince Gabriel Bethlen was exclusively an initiative taken by Calvinist Hungarian political and ecclesiastical authorities or existed also initiatives on behalf of Romanian society which claimed modernisation following as example the spirit of the period, so much preoccupied with catechesis, missionary work and social disciplining. In other words, existed only one Protestant imposed model or did it fulfil an internal and conscious need of reforming the Romanian church and, implicitly, spiritual life of its believers?

A very useful document for shedding light on this issue is the letter of patriarch Kiril Lucaris addressed to Bethlen on 2 September 1629, which, in the author's opinion, is a genuine document, even if it did not preserve in its original form. Other useful sources are acts of synod of the Romanian Church from 1627 and – as retrospective image – correspondence from 1640 of superintendent Geleji with prince György Rákóczi I.

According to articles of Synod from 1627, presided by archbishop Dosoftei, reformation was firstly needed at the level of clergy. The believers were expected to unconditionally obey, thus being counteracted attitude of some persons, about whom it is not concluded whether they had a personal conflict with the bishop or claimed greater involvement of the society and a more alert pace of changes. Existence of this opposition is the only evidence of manifestation within the Romanian environment of an initiative of reformation, meaning change, improving presence of Church in the life of its believers. Nevertheless, we cannot know anymore what domains of religious life this initiative pointed and how consistent the lines of opposers were. Yet, likely the new archbishop, Ghenadie, who occupied the position in 1627 or 1628, was the representative of this reformational orientation, which in a beneficial manner encountered with diplomacy of prince Gabriel Bethlen, who kept away from troubling consciences of his Romanian subjects and implemented a minimal reformation programme. Yet, connection of the two attitudes was broken by the brutal intervention from 1640 of superintendent Geleji and, even if conflicts that the Hungarian bishop generated did not necessarily delay changes,

their assimilation into tense atmosphere cannot be denied. Moreover, this tension is responsible for triggering those reactions about which – prophetically – patriarch Lucaris warned. As, not disposing of resources for supporting education and typographic activity, effort of respecting requirements of reformation programme was to a great extent supplied with Romanian book brought from Wallachia and Moldavia, and this, being printed with contrary purpose, only turned away to internal renewal an approach that could have led also to converting to Calvinism.

BETHLEN GÁBOR PAPJA,
KESERŰI DAJKA JÁNOS
ÉS A HÁROMSZÉKI UNITÁRIUSOK

Tanulmányomban megpróbálom lebontani azokat a toposzokat, amelyek a háromszéki unitárius gyülekezeteknek Keserűi Dajka János református püspök általi erőszakos áttérése körül kialakultak. Mindezt annak tudatában teszem, hogy további forrásfeltárára van szükség ahhoz, hogy minél objektívebben és árnyaltabban ábrázolhassuk a történeti valóságot.

A 17. század elején a még mindig csak formálódó félben lévő unitárius egyház helyzetét az erdélyi reformáció legradikálisabb ágaként aposztrofált szombatos vagy zsidózó mozgalom nehezítette meg. A felekezeti történetírás a szombatoságot Dávid Ferencsel összefüggésbe hozta ugyan, de elsősorban Dán Róbert kutatásaira támaszkodva világossá vált, hogy a püspöknek, a nonadorantizmuson kívül, aligha volt azonos felfogása azzal a kolozsvári kollégiumban rövid ideig tanító Matthias Vehe-Gliriuséval, aki a zsidózók alapforrásának számító *Mattanjah*-t megfogalmazta.¹

Erdély első nagy uralmi válságakor (1598–1604), a trónról többször lemondó Báthory Zsigmond és utóda, Báthory András meg Rudolf császár megbízottai, Vitéz Mihály havaselvei vajda és Giorgio Basta generális között folyó harcok idején nem annyira a vallásgyakorlás, mint inkább maga az emberi élet volt veszélyben. Ezekben a zavaros századfordulós években a törvényileg bevett vallások mellett a már említett szombatoság akadálytalanul tovább

1 Dán Róbert: Vehe-Glirius és Dávid Ferenc. = *Reneszánsz Füzetek*, 1980. 43. sz. 204.

terjeszkedett, amit Erdély vezetői nem néztek jó szemmel, és 1610-ben immár az országgyűlés is fellépett ellenük.² A következő évtizedekben, a református fejedelmek idején, a szombatos üldözés leple alatt az unitáriusokat is próbálták leszorítani erdélyi sokszínű vallási palettájáról.

Bethlen Gábor beiktatásakor esküvel fogadta, hogy „minden nemzetségeket, rendeket, státusokat religiókban (...) szabadságokban, törvényekben, és approbata consuetudójokban ’jóvá hagyott szokásukban’ megtartok (...).”³ Bethlen viszonylag türelmes valláspolitikája elvi és gyakorlati alapon állt, és fogadalmát igyekezett megtartani, ahol lehetett enyhített a korábbi rendelkezéseken. Hatalmának megszilárdításáért és egy minél erőteljesebb állam létrehozásáért a felekezeti feszültségeket minimalizálni akarta, és a protestáns egyházak (evangélikus, református) egymáshoz való közeledésével egy, az ellenreformáció erőivel szembeni védvonalat is szeretett volna létrehozni. Ugyanakkor tudatosan támogatta a kálvinista államegyházi státus kiépítését.

A fent elmondottak perspektívájából nézve az eseményeket nem meglepő, hogy Bethlen fejedelemségének beiktatását követő első országgyűlésén Medgyesen, 1614. február 23. és március 16. között fontos vallásügyi határozatot is alkottak, amely a püspöki és az esperesi vizitációra vonatkozott, és annak folyamatos szabad gyakorlásának előírásával tulajdonképpen az egyházi fegyelem és közérkölc megerősítését akarta elősegíteni. Ahogy a törvény fogalmaz: „(3) Az ecclesiasticus ordo minthogy jobb példaadással, nemcsak tanítással oktatja jóságos cselekedetekre az hallgatókat, gyakor visitatiókkal az püspekek, seniorok, kiki mind az ő szokott vallásában recepta religióján valókat mindenütt ez országban szabadon visitálhassák, fogytatkozásokat reformálhassák, és jókat is

2 6. artikulus „Vagynak sokan az országban, kik nem tartván az religióban való innovátorok ellen emanáltatott articulushoz magokat, az innovátiótól nem szűnnek, hanem zsidó hitet és zsidó rítusokat követvén, isten ellen való káromlásokat szólnak. Tetszett azért országul, hogy efféle religión valókat az jövendő gyűlésre citáltassa felséged, holott, ha ad meliorem mentem nem redeálnak, törvény szerént büntetessenek. Interim az papok, kik káromlásokat szólottanak, tisztességes custodia alatt tartassanak.” *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875–1898. (továbbiakban EOE) VI. 170.

3 Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In. *Bethlen Gábor emlékezete*. Szerk. Makkai László, Bp., 1980. 54.

jobbítani és az vétkeket érdemek szerint való büntetéssel, minden erejekkel, hasznos, jóságos és dicséretes cselekedetekre indítsák.”⁴ Ez a törvény teremtett jogalapot arra, hogy az evangélikus püspök, Zacharias Weyrauh 1615-ben, valamint a katolikus vikárius, Fejérdi Márton 1618-ban egyházlátogatásra induljon.⁵ Szórványos adataink vannak arról, hogy az akkori unitárius püspök, Toroczka Máté is vizitált, legalábbis erre utal az 1614-ben megfogalmazott vizitációs rendelkezése.⁶

Ebben az időben a háromszéki reformátusok és unitáriusok még egy sajátos szimbiózisban éltek egymással.

A fent említett 1614-es medgyesi országgyűlést követően, még azon év augusztusában a háromszéki református és unitárius papok közösen nyújtottak be jogorvoslati kérvényt Bethlen Gáborhoz.⁷ A fejedelem privilégiumlevélbe foglalta és megerősítette a két felekezet papjainak és oskolamestereinek öt pontos kérését. Az első két pont szerint házaikat, ősi örökségüket, kiváltságaikat, jogos és törvényes úton szerzett vagy nyert javaikat felmentette az adófizetéstől, őket pedig a hadiszolgálat terhe alól. A kiváltságlevél többi pontja az egyházigazgatásra vonatkozik, ezekből a negyedik az esperesi vizitáció fontosságát emeli ki, miszerint: „Igen gyakran vehettük észre, hogy gondatlanság és hanyagság következtében a legerősebben megalapozott épületek is összeomlanak és romba dőlnek. Ezt el akarván kerülni, az eszerek évenként egyszer a maguk egyházkörében az eklézsiákat vizsgálják meg, melyen, ha a szükség úgy kívánja a fejedelem rendelete és jóváhagyása mellett világi karhatalmat is lehet alkalmazni.”⁸ Az ötödik pont pedig az

4 EOE VI. 413.

5 Barcza József: *Bethlen Gábor, a református fejedelem*. Bp., 1987. (továbbiakban Barcza, 1987.) 190, 196.

6 Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850*. Cluj–Kolozsvár, 1922. 28–30.

7 Bővebben: Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. = *Theológiai Szemle*, 1936. 16. sz. (továbbiakban Rugonfalvi Kiss, 1936.) 283–301.

8 Kénosi Tózsér János–Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II*. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai. 4/2. Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta: Balázs

egyházi törvényszékek szabadságát biztosítja. Megelőzőleg azonban a harmadik pont az ortodoxus, azaz református, és unitárius egyház papságának hitbeli különbözősége ellenére is fennálló egységét erősíti meg: „Maguk a papok és mesterek pedig, bár különböző vallást követtek, mégis az egyetértés bámulatos kapcsával egyesülve, mindkettő csak a saját püspökétől és esperesétől függött, úgy azonban, hogy azért egyesülésük mindig épségben maradt.”⁹ Gál Kelemen szerint a „bámulatos” egyetértés hátterében az állt, hogy Mihály vajda és Basta uralma alatt a Kolozsvártól, mint központtól távol eső Székelyföldön – elsősorban Háromszéken, valamint Erdővidéken – levő egyházközösségek felügyelet, vizsgálat és ellenőrzés nélkül maradtak, így az egymásrautaltság szüksége közös platformot hozott létre a fennmaradás érdekében.¹⁰ Demeter Samu zágoni református lelkész szerint „(...) a reformatio kezdetében a Rikán belőli reformatus és unitarius papok kiméretlen és terhes üldöztetéseknek lévén kiteve – hogy erősebbek legyenek – kölcsönös védelmeztetés és védelmezés végett, egyesültek, úgy az is, hogy az akkori időben az erdők s különösen a Rika nevű nagy erdő is rablókkal telve lévén, s e miatt a Rikán belőli papok egyházi főbbjeikhez és a kormányzésekhez bátorságban nem utazhatván, személyes sérelmeik orvoslására s egyszersmind egyházi közügyeik igazítása végett, közgyűléseket tartottak.”¹¹

A Brandenburgi Katalin által 1630-ban elrendelt háromszéki tanúvallatásból majd látni fogjuk, hogy az ottani gyülekezetek valóban szabadon választhatnak maguknak papot és mestert. Előfordult, hogy ahol unitárius volt a pap, ott református a mester és fordítva, így aztán felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül látszólag békességben éltek egymással a hívek. Úgy véljük, hogy ezt az idilli állapotot és a privilégiumlevél azon határozatát, miszerint a két felekezet a saját püspökétől és esperesétől függött, némiképp árnyalja a Bod Péter által az erdélyi unitáriusok történetéről írott művében idézett egyik forrás. Ebből az derül ki, hogy Háromszéken a református püspök bizonyítványa nélkül unitárius pap még saját felekezetének sem lehetett a

Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2009. (továbbiakban Kénosi–Uzoni II.) 400.

9 Uo.

10 Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története. I.* Kolozsvár, 1935. 53.

11 Demeter Samu: A Rikán belőli communitas ösmertetése. = *Erdélyi Protestáns Egyházi Tár.* Szerk. Szász Károly – Demeter Sámuel, I. Kolozsvár, 1858. 343.

pásztora. Ugyanis Tasnádi Mihály, a szentháromságot valló egyházak püspöke 1614. június 16-án Kézdivásárhelyt Márkosfalvi Jakabnak, az árkosi unitárius egyházközség papjának olyan bizonyítványt állított ki, miszerint tudományában, erkölcseiben megvizsgálta, aztán felvette a törvényt és az evangéliumot tanítók, valamint az üdvözítőtől szerzett szentségeket kiszolgáltatók közé.¹² A kiváltságlevelé kiadása utáni időszakból több hasonló jellegű adatunk nincs, de ebből is arra következtethetünk, hogy a privilégium ugyan a status quo-t fenntartotta, mégsem beszélhetünk arról, hogy minden unitárius pap a saját püspökétől és esperesétől függött.

Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy Bethlen országlásának elején ezzel a kiváltságlevelével vallási elfogulatlanságáról tett bizonyosságot. Pokoly úgy fogalmaz, hogy a fejedelem „a két vallás hívei között eddig is fennállott és az okmányban különös dicsérettel kiemelt egyetértést s barátságot még szorosabbá tette és egy oly szerves kapcsolatot létesített, mely «communitás» néven századokon keresztül fennmaradt.”¹³ Juhász István szerint nem véletlen, hogy a két felekezet együtt fordult a fejedelemhez, hisz abban az időben Háromszék még átfogó protestáns, református és unitárius közösségként működött.¹⁴ A kérvény, mivel három esperes, Székely Péter, Koppáni István

12 Petrus Bod: *Historia Unitariorum in Transylvania*. Lugduni Batavorum, 1776. 182–183. Ebben a művében Bod a Márkosfalviról szóló adatot az árkosi eklézsia levéltárából vette. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy egy tíz évvel korábban írt művében, a *Smirnai Szent Polikárpus-ban* már idézi a Márkosfalvi Jakabról szóló dokumentumot, de abban Körösi (sic!) unitárius papnak emlegeti. Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus ... erdélyi református püspököknek historiájok*. [Nagyenyed, 1766.] (továbbiakban Bod, Polikárpus) 30–31. Nem tudtuk eldönteni, hogy Sepsikőröspatakról vagy esetleg Kökösről van szó. A két egymásnak ellentmondó forrás alapján nem tudjuk megállapítani, hogy Márkosfalvi hol is volt valójában lelkész, de mivel Bod későbbi könyvében az árkosi eklézsia levéltárára hivatkozik, valószínűbbnek tartjuk, hogy Márkosfalvi Jakab ott szolgált.

13 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. 1605–1690. Bp., 1904. (továbbiakban Pokoly II.) 59–60.

14 Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Erdélyi Tudományos Füzetek 201. Kolozsvár, 1947. (továbbiakban Juhász, 1940.) 48.

és Leérde János¹⁵ írta alá, Juhász szerint arra enged következtetni, hogy már abban az időben a széki szervezet alapján három egyházkör létezett. Ő mind a három esperest reformátusnak gondolja,¹⁶ Kénosi–Uzoni szerint azonban Koppáni unitárius volt.¹⁷ Az itt élő protestánsoknak egyházkörökre való tagolódása után megkezdődött a felekezeti szétválasztás is Keserői Dajka János református püspök keménykezű fellépésével.¹⁸

Bethlen Gáborra külpolitikailag rossz fényt vetett viszonylag toleráns egyházpolitikája, elsősorban az unitáriusok ideig-óráig való megtűrése. Mivel a nyugati államokban is üldözték az antitrinitáriusokat, ezért olyan vádak érték a fejedelmet, hogy a katolikusok kiűzéséért fog fegyvert, és az ariánusok vallását akarja terjeszteni, elfogadtatni. Ezért a protestáns hatalmakkal folytatott diplomáciai kapcsolatfelvétel, tárgyalás és szövetségkötés során többször nyomatékosítania kellett, hogy szentháromsághívó és országa az egyetemes kereszténység szerves részét képezi.¹⁹

Ezzel együtt kormányzása során soha nem lépte át a politikai ésszerűség határát, olykor alkukra kényszerült, ám kitartó munkával mégis sikerült elérnie, hogy a református felekezet minden addiginál közelebb kerüljön az államegyházi státuszhoz.²⁰ Természetesen Bethlent, mint már említettük, eskü

15 Rugonfalvi említett művében Lekredi Jánosnak olvassa az esperes nevét. Rugonfalvi Kiss, 1936. 289.

16 Juhász, 1940. 48–49.

17 Kénosi–Uzoni II. 426.

18 A privilégiumlevelet I. és II. Rákóczi György is megerősítette ugyan, de az unitáriusokat érintő megszorításokkal „A három székel székben lakó, úgynevezett unitárius papok az országgyűlés közös határozata értelmében, úgy amint eddig, az ezután elkövetkezendő időkben is erkölcsi és külső fegyelmi tekintetben mindig az ortodox püspöktől függjenek, és csupán csak neki, ne pedig az ő unitárius püspöküknek legyen megengedve a vizsgálat lehetősége, ha pedig az ő vallásuk tekintetében vele valami ügyük támad, őt az ő helyén keressék meg.” Lásd: Kénosi–Uzoni II. 401.

19 Barcza, 1987. 199.

20 Szabó András Péter: A dési per történeti háttere. = *Egyháztörténeti Szemle*, 2003. 2. sz. (továbbiakban Szabó, 2003.) <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szaboandraspeter.htm> (Utolsó letöltés: 2014. március 26.)

kötelezte arra, hogy a törvények értelmében biztosítsa a bevett vallások szabad gyakorlását, de ahol lehetett, megnyirbálta az unitáriusok jogait, ugyanakkor a szombatosokkal és az innovációs törvényt megsértőkkel szemben határozottan fellépett. A politikai szándékot – Keserű Bálint megfogalmazása szerint – végigkísérte a „kálvinista irodalmi támadás”, azzal a céllal, hogy elméleti szinten is leszámoljanak az unitáriusokkal.²¹ Ennek egyik beszédes példája az 1618 augusztusában vagy szeptemberében Bethlen Gábor és udvartartása jelenlétében sorra kerülő hitvita,²² Geleji Katona István református rektor és Csanádi Pál, a kolozsvári unitárius iskola igazgatója között, a gyulafehérvári piaci kistemplomban. A disputa célja református részről az volt, hogy az unitáriusokat megvádolják, hogy eltávolodtak az 1579-es Consensus ministrorum²³ alapelveitől. A gyulafehérvári vita hevében Csanádi Krisztust „tett Istennek” („Deus factitius”) nevezte, ami nyilván a nonadorantizmus fogalmát is kimerítette. Ez a kijelentés a fejedelmet annyira felháborította, hogy Csanádit csak az előre kiállított oltalomlevél mentette meg a büntetéstől.²⁴

Ez a vita teljes mértékben meghatározta a soron következő, 1618. október 4–21. között, Kolozsváron ülésző országgyűlés hangulatát, és a szombatosok ellen újból határozottan felléptek, aminek eredménye messzemenően kihatott az unitáriusokra is. Az országgyűlésen büntetés terhe mellett határozatba foglalták az időpontot is, ameddig a tévelygők valamely recepta religióba visszatérhetnek.

„Végeztük azért országul (...), hogy valakik ez országban akár tanító, akár minémű renden való emberek legyenek, kik az recepta religiókon kívül való

21 Szentpéteri Márton és Viskolcz Noémi hivatkozik Keserű Bálintra. Lásd: Szentpéteri Márton – Viskolcz Noémi: Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben. In. *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”* Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, 2005. 95.

22 Pap Balázs legújabb kutatásai rávilágítanak arra, hogy a hitvita időpontját pontosabban meghatározni egyelőre nem lehet. Pap Balázs: Egy tizenhetedik századi református–unitárius hitvita dokumentumáról. Csanádi Pál: Pöröly. = *Keresztény Magvető*, 2002. 2–3. sz. 202.

23 Boros György: A magyar unitárius irodalom XVI. századbéli termékei. = *Keresztény Magvető*, 1885. 6. sz. 339–340.

24 Pokoly II. 69.

haeresiseket követnének, hogyha azok ez jövendő karácson napjáig a die promulgationis praesentium articulorum arra az religióra, az melyből exorbitáltak, avagy akármelyikre az recepta religiók közzől nem convertálnak, az olyanokat urunk ő nagysága directora által citáltatván... minden kedvezés nélkül megbüntettesse ő nagysága mind magokat, mind pediglen azoknak patronusit, promotorit és fautorit.”²⁵

Az idézett törvény természetesen az egész fejedelemség területére érvényes volt, ellenben annak végrehajtásáról alig tudunk valamit, kevés adat maradt fent, és ezek sem a világi hatóságok intézkedéseiről, hanem az egyházak lépéseiről tanúskodnak. Az unitáriusok legalitásukat veszélyeztetve érezték a szombatosokkal való azonosítás okán is, és azért is, mert a szekta tagjai fenyegetettség esetén többnyire köztük rejtőztek el. Éppen ezért az akkori püspök, Radécus Bálint a fejedelem meghagyásából még ugyanezen év november 11-én Erdőszentgyörgyön a szombatosok felkutatása és a tőlük való elhatárolódás érdekében zsinatot tartott. Ahogy meghívólevelében fogalmazott: „hogyha ez minél hamarább meg nem történik, egész egyházunk a legnagyobb veszedelemben forog.”²⁶A zsinaton a fejedelem képviselőjében az új református püspök, Keserői Dajka János elnökölt. A határozatok nem maradtak fent, csupán az a 6 pontból álló feltételrendszer, amit minden szombatosnak be kellett tartania ahhoz, hogy az egyház újból befogadja őket.²⁷ Az unitáriusoknak a szombatosoktól való belső megtisztulása jó

25 EOE VII. 488–489.

26 Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*. I. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai. 4/1.) Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2005. (továbbiakban Kénosi–Uzoni I.) 109.

27 „1. A szombatnak és más zsidó ünnepeknek megülnését, valamint az egyéb zsidó rendszabályokat hagyják el, aminthogy ezt parancsolják az apostolok is az ő írásaikban; kiváltképpen látható ez a Galatákhöz és kolossébeliekhez írott levelekben. 2. Vasárnaponként, amiként szokták volt cselekedni maguk az apostolok is, mondjanak egyházi beszédek, és pedig a templomban. A beszéd előtt és után pedig mondják el az úri imádságot. 3. Krisztus urunkról és idvezítőnkéről, az ő országáról és az Újszövetségről, melyet ő a maga drága vérével pecsételt meg, semmi olyat ne mondjanak, ami a bevett vallással ellenkezik, sőt inkább

lehetőséget biztosított a reformátusoknak a beavatkozásra. Keserői Dajka János engedélyt kapott a fejedelemtől, hogy az unitáriusok helyett ő, mint református szuperintendens keresse fel a szombatosokat, és kényszerítse az áttérésre, ezzel párhuzamosan a szentháromság-tagadó egyház ellen is e cím alatt indított támadást. Keserői azt is elérte a fejedelemnél, hogy az 1614-ben a háromszéki reformátusok és unitáriusoknak adott kiváltságlevél egy részét érvénytelenítse, majd 1619-ben generális vizitációra induljon. Geleji így ír erről: „Ezt a rút confusiót [az 1614-es kiváltságra utalva] megboldogult kegyelmes urunk [Bethlen Gábor] tollálni akarván, az egész székelységet, kiváltképpen Háromszéket, üdvözült Keserői János akkori ortodoxus püspök, és melléje adatott brachium által, az ellenkezőknek nagy méreg bosszúságokra megcirkáltatá és feltalálá, hogy sok szép rakott eklézsiák, és bő népű roppant helyek, amelyeket a Krisztus istenségét tagadó hitetők elfoglaltak volt, a mi igaz keresztyén vallásunkon voltak, és azok, mint ólálkodva járó farkasok, közülök kiüzetvén, közikbe Keresztyén Lelki Pásztorok rendeltetének, és ismét az ő lelki annyoknak, az igaz Eklézsiának, kebelébe visszatérének. Ez istenes úton, módon számtalan sok lelkek a kárhozatból kiragadtatának, és az Eklézsiák igen megsaporodának, s a tévelygőknek pedig gyülekezetik meghiúsodának.”²⁸

Az unitárius egyháztörténetírásban Szentábrahámi Mihálytól (püspök 1737–1758 között) kezdve Kénosi–Uzoni egyháztörténeti munkáin, Székely Sándoron, Kanyaró Ferencen és másokon keresztül egészen Erdő Jánosig toposzként tér vissza az a megállapítás, hogy a „megcirkáltatás” eredményeképpen Keserői Háromszéken több mint 62–70 unitárius „szép rakott eklézsiát” térített át református hitre.²⁹ Pokoly szerint ott mindössze 8–10

a szerint tanítsanak. 4. Kereszteljenek s vegyenek úrvacsorát. 5. Javadalmukat zsidó szokás szerint ne az első zsengeből és egyéb megajánlásokból, hanem egyházunk papjainak szokása szerint kapják. 6. Mindenben vessék alá magukat a mi egyházi fegyelmiüknek.” Uo. 110.

28 Gelei Katona István: *Titkok titka ... Ajánló előbeszéd az eretnekségnek eredetiről, és terjedetiről Rákóczi Györgynek Erdélyországnak fejedelmének. Gyulafehérvár, 1645. Oldalszám nélkül. Régi magyarországi nyomtatványok III.* 1636–1655. Szerk. Heltai János, Bp., 2000. 2103.

29 Szentábrahámi Lombárd Mihály: *Az Isten Eklésiájának Sokféle Változásairól írott Szent História.* Kézirat a kolozsvári Unitárius Kollégium Nagykönyvtárában,

unitárius gyülekezet volt, és ezek mindegyike a „privilegium erejével, de azért mégis kellő indok nélkül, mintegy bekebelezetett a református egyházba.”³⁰

Itt kell feltennünk azt a kérdést, hogy hová vezethető vissza a háromszéki 62–70 unitárius gyülekezeetről szóló toposz?

Szentábrahámi Lombárt Mihály eredetileg latinul írt, és Uzoni Fosztó István által magyarra fordított kéziratossághoz tartozó egyháztörténetében olvashatjuk, hogy: „Enyedi György püspök idejében ugyan az unitáriusoknak Erdélyben több ministeri és eklézsiái voltak mintsem négyszázhuszonöt (425). (Háromszéken) A három székely székben hatvankettőknél (62) többek, amint írva vagyon az Enyedi György 1595 esztendőben, ama helyről: Luk 12,32 elmondott prédikációjában.”³¹ Ebből az idézetből egyértelmű, hogy Enyedinek egyik beszédében kell keresgelnünk a megoldás kulcsát. Köztudott, hogy a 16. század végén megválasztott unitárius püspök Enyedi több mint háromszáz prédikációt írt,³² amelyeknek egy része kéziratossághoz maradt fenn.³³ A bibliai hely alapján sikerült beazonosítanunk két változatban is

jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kezelésében, MsU 977/A. (továbbiakban Szentábrahámi Lombard, Az Isten) 476., MsU 1663, 563.; Kénosi–Uzoni I. 204., 807.; Kénosi–Uzoni II. 197., 393, 397.; Ar. Rákosi Székely Sándor: *Unitária vallás története Erdélyben*. Kolozsvár, 1840. 132.; Nagy János: Hídvégi Mikó Ferencz életrajza. = *Keresztény Magvető*, 1875. 1. sz. 39.; Kanyaró Ferenc: *Unitáriusok Magyarországon*. Kolozsvár, 1891. 219.; Csifó Salamon: A vallás története Háromszék-vármegyében. = *Keresztény Magvető*, 1896. 3. sz. 163–164.; Erdő János: Az unitárius egyház. In. *Erdélyi egyházaink évszázadai*. Bukarest, 1992. 257. Elsőként Botár Imre próbálta tisztázni a „megcirkáltatás” kérdését. Az Unitárius Életben megjelenő írására a későbbiekben még visszatérünk.

30 Pokoly II. 72.

31 Szentábrahámi Lombárd, Az Isten 476–477.

32 Lásd Kanyaró Ferenc: Enyedi György egyházi beszédei = *Keresztény Magvető*, 1898. 1. sz. 22.

33 A másolatok közül a következők maradtak fenn: öt kötet a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban: MsU 1228, MsU 737 I–IV., két kötet a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban: Ms 0439, és egy kötet a sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában, 7. számú kézirat.

azt a prédikációt, amire Szentábrahádi hivatkozik.³⁴ Az egyik a sárospataki Enyedi kódexben a 94. beszéd,³⁵ a másik a kolozsvári kódex 27. számú prédikációja.³⁶ A prédikációk textológiai elemzését most mellőzve (azt megtettük egy nagyobb lélegzetű tanulmány keretében)³⁷ csak azt szögeznénk le, hogy az Enyedi prédikációban a 62 háromszéki unitárius gyülekezetre való utalás későbbi betoldás, és a Keserői általi „megcirkálás” tényleges veszteségeinek visszavetítéséről és felnagyításáról van szó, amit a korábban említett tanúki-hallgatási jegyzőkönyv is alátámaszt, de erre a későbbiekben még visszatérünk.

Az eddig elmondottak fényében röviden arra is megpróbálunk választ adni, hogy hány unitárius gyülekezet lehetett Háromszéken?

Bethlen Gábor uralkodása kezdetén a székelyek hadi létszámának felmérésére 1614. február 17–23. között mindegyik székely székben általános összeírást rendelt el. Ezen lustrum szerint Háromszéken, azaz Sepsiszéken és Erdővidéken 44, Kézdiszéken 32 és Orbaiszéken 18, összesen 94 település található.³⁸ Erdővidék tulajdonképpen Miklósvárszékkal esik egybe, és ezért mondja Benkő József, hogy az egész tájegységet helyesebb lenne „Négy szék névvel illetni”.³⁹ Benkő Háromszék leírásakor 93 helységet említ, kihagyta az

34 Itt mondok köszönetet Káldos Jánosnak a beszédek beazonosításánál nyújtott segítségéért.

35 Enyedi György: *Conciones*. (továbbiakban Enyedi, *Conciones*) 311–312. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára 7. sz.; Kanyaró Ferenc: Enyedi György egyházi beszédei = *Keresztény Magvető*, 1898. 1. sz. 27–28.

36 Enyedi, *Conciones I–IV*. 284. Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU 737.

37 Molnár B. Lehel: A háromszéki unitáriusok 17. századi történetéhez. Toposz és valóság közt. = *Keresztény Magvető*, 2012. 3. sz. (továbbiakban Molnár B., 2012.) 245–275.

38 Lásd: *Székely oklevéltár IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Demény Lajos, Kolozsvár, 1997. 200–201.

39 Benkő József: *Transilvania specialis. II*. Erdély földje és népe. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György, Bukarest–Kolozsvár, 1999. 90.

egykor Zabola és Tamásfalva közt fekvő Domokosfalvát, hisz azt 1658-ban a tatárok teljesen elpusztították.⁴⁰

Háromszék történetében az első protestáns lelkészek nevei az 1560-as évekből maradtak fenn, de egészen 1580-ig még számos katolikus pap működött olyan településeken, amelyek a század végére mind a reformáció követőivé váltak.⁴¹ Erre utalva írja Veszely, hogy Székelyföldnek belső székei közül a hitújítás következtében a háromszéki katolikusokat érte a legnagyobb veszteség. Erdővidéken csupán egy gyülekezet, Barót, Sepsiszékbén egy sem, Kézdi- és Orbaiszékbén csak a határfalvak maradtak meg katolikusnak,⁴² körülbelül 23–24 plébánia,⁴³ és nyilvánvaló, hogy Háromszék többi 70–71 települése protestánsná lett.

Juhász István alaposan feltárta ennek a térségnek katolikus és protestáns felekezeti szétválását,⁴⁴ de a református és unitárius gyülekezetek elkülönülésének folyamatát nem tudta dokumentálni. Az kétségtelen, hogy a területileg szétvált egyházkörökben, 70–71 településsel továbbra is fennállott az egységes protestáns egyházszervezet, aminek felszámolását és felekezeti elkülönítését Keserői Dajka János református püspök 1619-es vizitációja vitte véghez.

40 Fejezetek Zabola történetéből. <http://www.csangomuzeum.ro/tartalom.php?nyelv=hu&oldal=7&id=9> (Utolsó letöltés: 2014. március 26.)

41 Péterffy György: A reformáció Háromszéken. = *Székelyföld*, 2010. szeptember. <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTEoMg> (Utolsó letöltés: 2014. március 26.)

42 Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok I.* Kolozsvár, 1860. 373.

43 Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi katolikus püspökség templomai I–II.* Gyulafehérvár, 2000. című kötetéből számoltuk össze a reformációt követő időszakban katolikusnak megmaradt háromszéki települések neveit. Szalínai István 1638-as jelentése szerint Háromszéken összesen 17 plébánia volt. Tóth István György: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Szalínai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból) = *Történelmi Szemle*, 1998. 1–2. sz. 70.

44 Juhász, 1940. 45–47.

Keserői püspök Háromszéken, Bod Péter megfogalmazása szerint, csak „megválasztotta a gabonát a konkolytól”.⁴⁵ A püspök a karhatalmat felhasználva és olykor erőszakot alkalmazva állapította meg, hogy melyek az unitárius, illetve a református gyülekezetek. Megtehetette ezt minden további nélkül nem csak azért, mert Bethlen Gábor teljhatalmú támogatását élvezte, hanem azért is, mert maga a fejedelem épp 1619-ben indult Magyarországra, hogy protestánsok oldalán bekapcsolódjon a harmincéves háborúba, így Erdélytől, főleg Háromszéktől távol nem foglalkozott az ottani vallásügyi kérdésekkel.

A Keserői megcirkálása után megmaradt unitárius egyházközségeknek ettől kezdve egészen 1630-ig biztosan nem volt külön esperese. Radécus püspök és papjai Bethlen halálát követően az örökébe lépő Brandenburgi Katalin fejedelemasszonyhoz panaszt nyújtottak be, mert „igen zokon esik nekik az, hogy a háromszéki székely székelyekben lévő unitárius eklézsiák a református vallású püspök joghatóságának legyenek alávetve”.⁴⁶

Az ügy kivizsgálására a fejedelemasszony tanúvallatást rendelt el, amelyet Kilyénben 1630. március 20-án szentiványi Henter András⁴⁷ sepsiszéki, kőröspataki Kálnoki István⁴⁸ miklósvárszéki alkirálybírók és kilyéni Székely Boldizsár nemes jelenlétében tartottak meg. Az ötvenkilenc⁴⁹ tanú vallatásáról készült jegyzőkönyvet felterjesztették Brandenburgi Katalinhoz.⁵⁰

45 Bod, Polikárpus. 66.

46 Kénosi–Uzoni II. 409.

47 Szentiványi Henter András és kőröspataki Kálnoki István alkirálybírók voltak. Vö. Kállay Ferenc: *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*. Nagyenyed, 1829. 251.

48 Uo. 254.

49 A vallatási jegyzőkönyvben a tanúk sorszámozása téves. Az utolsó tanút 58-as számmal regisztrálták, de két hatos számú tanú van. Értelemszerűen így 59 és nem 58 tanút hallgattak ki.

50 Meg kell említenünk, hogy Kelemen Lajos levéltáros a tanúkihallgatásról másolatot készített, és elküldte Budapestre Botár Imrének, aki 1949-ben az *Unitárius Élet* hasábjain e szöveg alapján egy rövid cikket jelentetett meg. A lap terjedelmi korlátai miatt Botárnak nem volt lehetősége arra, hogy a jegyzőkönyvről alapos elemzést tegyen közzé. Az 59 tanú vallomása közül mindössze háromra hivatkozott, továbbá Juhász Istvánnak két évvel korábban, 1947-ben megjelent

Tanulmányunkban csak a hat ívrét tanúkihallgatási jegyzőkönyv⁵¹ elemzése kapcsán levont következtetéseket ismertetjük.⁵²

Háromszéken a Keserői Dajka János református püspök általi „megcirkálás”, azaz vizitálás ügyében kihallgatott tanúkat két csoportba sorolhatjuk. Az elsőbe tartoznak a klerikusok, hat református⁵³ és öt unitárius⁵⁴ pappal, a másodikba a laikusok, akik egyben a többséget alkotják. Ez utóbbi réteg társadalmi tagozódása: két nobilis (nemes), harminkét primipilus (lófő), kilenc pixidarius (gyalog katona), egy libertinus (szabados), két colonus (jobbágy), két személynek nem tudjuk a jogállását. Területi megoszlás szerint Háromszék 14 településéről⁵⁵ hallgattak ki embereket. Ez alapján elmondhatjuk, hogy a vallatási jegyzőkönyvet nem tekinthetjük egyoldalúnak, a két felekezet valamennyi társadalmi rétegét meghallgatták, így felekezeti elfogultság nélkül tárgyilagos képet alkothatunk az akkori eseményekről.

A székelyföldi református egyházmegyék című kötetére reflektált, és mintegy végkonklúzióként leszögezte, hogy nem lehet megállapítani Háromszéken hány unitárius papot távoítottak el, és így azt sem, hogy hány község lett reformátussá, „tehát számokat e tekintetben ne emlegessünk.” Lásd: Botár Imre: Háromszék felekezeti megosztás 1619-ben. = *Unitárius Élet*, 1949. 12. sz. 3–4.

- 51 Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (továbbiakban MUEK-vGyLt.), RegA. G. 1.
- 52 Bővebben lásd Molnár B., 2012. 245–275.
- 53 Vallomást tevő református papok névsora: Barothi János, Sepsiszentgyörgy (2. tanú); Köpeczi György, Oltszem (6. tanú); Patakfalvi György, Közéapajta (5. tanú); Saxopolitanus Bertalan, Kálnok (3. tanú), Szamosközi Péter, Gidófalva (6a. tanú); Zaláni Bálint, Uzon (1. tanú).
- 54 Vallomást tevő unitárius papok névsora: Gelei Benedek, Köröspatak előtte Réty (41. tanú); Kökösi János, Szentiván (48. tanú); Szentiváni Gergely, Kökös előtte Kilyén (8. tanú); Szentgyörgyi András, Kilyén (47. tanú); Szemerjai Bora István, Sepsiszentkirály (9. tanú).
- 55 A 14 település felsorolása és az illető településről kihallgatott tanúk száma: Bikfalva 16 tanú, Gidófalva 2 tanú, Illyefalva 1 tanú, Kálnok 1 tanú, Kilyén 14 tanú, Kökös 1 tanú, Köröspatak 1 tanú, Közéapajta 1 tanú, Laborfalva 3 tanú, Oltszem 1 tanú, Réty 3 tanú, Sepsiszentgyörgy 2 tanú, Szentiván 8 tanú, Uzon 5 tanú.

A tanúvallomások alapján megállapíthatjuk, hogy Keserői vizitációját nem tekinthetjük klasszikus értelemben vett egyházlátogatásnak. A református püspök nem azért kereste fel a háromszéki gyülekezeteket, hogy azoknak vallási és erkölcsi életét, valamint anyagi javait megvizsgálja, hanem kizárólag az addig fennálló felekezeti összekeveredést akarta megszüntetni, és ezzel párhuzamosan minél homogénebb református gyülekezeteket kívánt létrehozni. Céljának elérése érdekében minden hivatalos eszközt bevetett, katonai karhatalommal, világi előljárókkal jelent meg a településeken, és fenyegetve, megfélemlítve akarta rávenni a másként gondolkodókat a trinitárius krédóra. Számára elegendő volt, ha valaki hitet tett pusztán az Atya, a Fiú és a Szentlélek mellett, máris trinitáriusnak nyilvánította. Rétyről és Bikfalváról a major pars értelmében elküldte az ott szolgáló papokat, és így az unitáriusok gyakorlatilag beolvadtak, reformátussá lettek. Az is egyértelművé vált, hogy két gyülekezetet, Kilyént valamint Szentivánt, nem lehetett megtörni, és a hívek továbbra is megmaradtak unitáriusoknak. Arra a kérdésre, hogy Háromszéken a 70–71 protestáns gyülekezetből, amelyek közül sok felváltva alkalmazott unitárius és trinitárius papot, illetve iskolamestert, valójában hány is lett Keserői vizitációja után teljesen reformátussá, a tanúvallomások alapján továbbra sem tudunk egyértelmű választ adni. A kihallgatásokat a sepsiszéki Kilyénben tartották, és az 59 tanú mindegyike ehhez a székhez tartozó településről⁵⁶ származott. Kérdés, hogy a szomszédos, kézdi- és az orbaiszéki falvakból miért nem citáltak embereket a vallatásra?

Források hiányában csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. Úgy gondoljuk, hogy ez utóbbi két székben, ha egyáltalán fennállott valamilyen szintű református, unitárius felekezeti keveredés, az olyan jelentéktelen volt a reformátusok szempontjából, hogy az ottani falvakban valójában sosem alkalmaztak unitárius prédikátorokat. Okfejtésünk alapján minden valószínűség szerint Keserői nem is vizitált Kézdi- és Orbaiszékben, mert nem volt tétje a felekezeti szétválasztásnak. A vallatók, szentiványi Henter András sepsiszéki, kőröspataki Kálnoki István miklósvárszéki alkirálybírák, valamint kilyéni Székely Boldizsár 1630-ban nyilván biztosan tudta, hogy néhány évvel korábban mi is történt Keserői látogatása alkalmával, és ennek a háttérinformációnak

56 Tizennégy településről van szó: Bikfalva, Gidófalva, Illyefalva, Kálnok, Kilyén, Kökös, Kőröspatak, Középpajta, Laborfalva, Oltszem, Réty, Sepsiszentgyörgy, Szentiván, Uzon.

a birtokában csak az érintett Sepsiszék falvaiból idézték tanúságtételre az embereket. Ha feltevésünk helytálló, akkor elmondhatjuk, hogy a reformáció utáni konfesszionalizálódás időszakában tulajdonképpen csak Sepsiszéken alakultak ki unitárius többségű gyülekezetek. A 14 faluból összegyűlt tanúk vallomásai azt is jól reprezentálják, hogy a vizitálás során a Sepsiszéket és Erdővidéket alkotó 44 településből mindössze négyben adódott konfliktus, és a major pars elve alapján két gyülekezet reformátussá lett, kettő pedig megmaradt unitáriusnak. Kénosi–Uzoni Szentábrahámira támaszkodva azt is megemlíti, hogy Illyefalva is unitárius volt, és az ottani papot, Uzoni Fosztó Mártont, Keserői szekérhez kötötten Gyulafehérvárig hurcoltatta, a gyülekezetbe pedig kálvinista papot és őrséget hagyott.⁵⁷ A tanúk erről sem tettek említést, pedig a kollektív emlékezetből egy ilyen meghurcoltatás néhány év alatt nem tűnik el. Végkövetkeztetésül elmondhatjuk, hogy a protestáns Háromszék 70–71 gyülekezetéből Keserői idejében Árkos, Bölön, Hídvég (Fejér megye), Kálnok, Kilyén, Kökös, Nagyajta, Sepsikőröspatak, Sepsiszentkirály, Szentivánlaborfalva egyértelműen unitárius többségű volt. Ha azonban hozzávesszük még Bikfalvát, valamint Rétyet, ahol pont a megcirkálás idején unitárius papok szolgáltak, de a két településen kisebbségben volt ez a felekezet, továbbá Sepsiszentgyörgyöt az áttért Sikóval, akkor is csak 14 gyülekezetről lehet azt állítani, hogy volt vagy van unitárius múltja. Ennek tükrében végérvényesen le kell számolnunk azzal a toposszal, hogy a protestáns Háromszék unitárius lett volna és csak a hírhedt Keserői Dajka János püspök beavatkozása révén váltak reformátusokká.

A tanúkihallgatások eredményeképpen az 1630. április 7–29. között Kolozsváron tartott országgyűlés tanácsurái, valamint a fejedelmi tábla ülnökei egyhangú véleménye alapján egy pátenstevelet adtak ki, miszerint: „Azokban a székely székekben lévő unitárius eklézsiáknak jövőben legyenek meg saját vallású espereseik. Ezek azonban az ortodox református vallású püspök felsőbbbbségét, amint eddig, ezután is ismerjék el. Amikor pedig a református vallású püspök azon a helyen az eklézsiák megvizsgálását jónak látja, az unitárius vallású esperes ilyenkor álljon oldala mellett. Vallási tekintetben a saját felekezetű papjainak megvizsgálása ennek az esperesnek áll tisztében és a református vallású püspök őket a vallásra vonatkozó ügyekben nem vizsgálhatja meg. Másodszor: Az unitárius papok kinevezése is nem a református

57 Kénosi–Uzoni II. 396.

vallású, hanem saját püspökük útján történik. Ha pedig unitárius hívők közt vallási és lelki dolgok ügyében valami perpatvar támad, annak föllebbvitele az unitárius vallású vagy hitű püspök elé tartozik. Az eklézsiák igazgatására vonatkozó minden más esetben intézkedési jogát a református vallású püspök megtartja.”⁵⁸

Természetesen az unitáriusok egyáltalán nem nyugodtak bele ebbe a döntésbe, és Radécus püspök az újonnan megválasztott fejedelemhez, I. Rákóczi Györgyhez is tiltakozó levélben fordult a korábbi rendelet ellen, amire Rákóczi 1631. június 27-én röviden csak annyit válaszolt, hogy: „Az mint Kolozsvárott elrendeltetett és eligazított az terminuson, mind az két fél ahhoz tartsa magát sub poena calumniae.”⁵⁹

Nem véletlen, hogy Rákóczi ilyen módon oldotta meg a kérdést, hisz ő a „bibliás örálló fejedelem” elődjénél is erőteljesebben védelmezte a református egyházat, és mint ilyen tovább folytatta, majd kiteljesítette Bethlen valláspolitikáját. Ez a Rákóczi-féle egysoros rendelet, amellyel úgymond megerősítette a Katalin pátensét, hozta létre a háromszéki egyszervezetből negyedikként kiszakadó unitárius egyházkört, amely a XVII. század folyamán, 1692-ig, tulajdonképpen az erdélyi református egyház része volt. Rákóczi a szombatosok ellen korábban hozott törvénycikkeket nemcsak megerősítette, hanem azokat végre is hajtotta, és a régi jól bevált „zsidózó-kártyát pedig újfent felhasználta”⁶⁰ az unitáriusok visszaszorításában.

A háromszéki unitárius gyülekezetek csak az Erdélyi Fejedelemség megszűnése után kerültek vissza az unitárius püspök fennhatósága alá. 1692 márciusában a szebeni országgyűlésen az unitáriusok és a református rendek a háromszéki unitárius egyházközségek ügyében is tárgyalásokat folytattak, eredménytelenül. Ezt követően Kövendi Nagy Mihály unitárius püspök azon év szeptember 5-i keltezéssel, vizitálás ügyében levélben fordult Veszprémi István református püspökhöz, aki kategorikusan kijelentette: „Kegyelmeteket

58 Uo. 409.

59 Benczédi Gergely: A háromszéki unitárius papoknak a ref. püspök felügyelete alatt hagyása 1630. = *Keresztény Magvető*, 1884. 6. sz. 353.

60 Szabó, 2003. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szaboandraspeter.htm> (Utolsó letöltés: 2014. március 26.)

azért tiltom Atyafiságosan, mert a visitáció enyim, és a visitáció szerint való igazgatás.”⁶¹

Időközben a betegeskedő Kövendi Nagy Mihály 1692. október 9-én meghalt, és helyébe október 23-án Almási Gergely Mihályt választották püspökké. Az unitárius rendek most már Almásival az élen november 23-án közvetlenül Bánffy György gubernátorhoz folyamodtak kérésükkel hangsúlyozván, hogy: „egy darab üdőtől fogva betegeskedő püspökeknek nyavajája miatt ekléziáinknak generális vizitációja nem lehetett, (...) mostan eleinknek jó szokása szerént mű püspöket választván vizitációra való kimenetelit igen szükségesnek látjuk. Nagyságodnak alázatosan könyörgünk egy vizitatoriát adatni, mely az egész országban, minden székekre, vármegyékre szóljon nevezetesen Háromszékre is, mivel ott az hét közön nagyobb elfajulás vagon az eklézia rendekben.”⁶² Ezt a levelet az unitáriusok még aznap a Kolozsvárra összegyűlt urak gyűlésén átadták Bánffy Györgynek, aki másnap, november 24-én, szóban azt a választ adta, hogy menjenek ki az unitáriusok Bonchidára, és ott kiállítja a visitatoriát.

1692. november 26-i dátummal Almási Gergely Mihály püspök átvehette a gubernátor kézjeggyével ellátott, Háromszékre is kiterjedő püspöki egyházlátogatásra feljogosító oklevelet, és három nap múlva már Kolozsvár környékét be is járta. A következő év február 1-jén, több mint 70 év kényszerszünet után Almási Gergely Mihály Háromszékre érkezett, és Nagyajtával megkezdte az ottani vizitációt. Tíz nap alatt meglátogatta mind a tíz megmaradt háromszéki unitárius ekléziát,⁶³ és olyan jelentőségű, az egész egyházra vonatkozó, határozatokat hozott (minden egyházközségben az egyházközségek vagonáért felelő kurátor választása, az ünnepnap perselyes adakozás bevezetése), amelyek mai napig érvényben vannak.

61 MUEKvGyLt., RegA III. 29.

62 Uo. III. 33.

63 Lásd: MUEKvGyLt. Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1692 – 1735. Almási püspök a következő sorrendben látogatta meg a Háromszéki gyülekezeteket: Nagyajta 1693. február 1. 35., Kálnok 1693. február 2. 38., Kőrispatak 1693. február 3. 39., Árkos 1693. február 3. 41., Szemerja 1693. február 5. 42., Szentkirály 1693. február 5. 43., Kilyén 1693. február 6. 44., Szentivány 1693. február 6. 45., Kökös 1693. február 7. 46., Bölön 1693. február 10. 47.

THE PRIEST OF GÁBOR BETHLEN,
JÁNOS KESERŰI DAJKA AND THE UNITARIANS OF HÁROMSZÉK

The starting-point of the present study is the commonplace, standing irrefutably since the 18th century, that János Keserűi Dajka, Reformed superintendent, while on a visitation in Háromszék in 1619, forcibly converted 62-70 congregations to the Reformed faith, concealed as an action taken against Sabbatism. In order to reveal true historical facts, the author conducted a three-directional research. First, he tracks the Transylvanian appearance of the Sabbatist trend in the 16th century and all the hardships it caused for the “established” anti-Trinitarian church, while he expounds on parliamentary articles against the trend. Secondly, presenting the history of, and the ministers’ legal status in, the Unitarian churches of Háromszék, he concludes, based on previously neglected sources, that local ministers did not depend on their own superintendents, in as early as 1614, but their post was authorised by the Reformed superintendent. Thirdly, relying on textological and archival sources, he proves that Unitarian congregations were formed only in Sepsiszek, and during the time of Bethlen and Keserűi there was only 14 of them. Therefore, the Reformed faith gaining majority in Háromszék was not a consequence of the infamous visitation. In spite of this, the prince’s intention to establish the Reformed religion as state church is unquestionably apparent, just like the curbing of Unitarian privileges, after the initial tolerant period, accompanied by a “Calvinist literary offensive”.

MELLÉKLET⁶⁴

1630. március 20., Kilyén: Henter András, Kálnoki István és Székely Boldizsár biztosok jelentése az általuk Keserői Dajka János református püspök 1619-es háromszéki vizitációja ügyében lefolytatott tanúvallatásról.

Serenissime Princeps et Domina Domina nobis clementissima! Fidelium perpetuorumque obsequiorum nostrorum in gratiam Serenissimae Celsitudinis Vestrae humilimam semper debitamque semper commendamus.

Notum facimus Serenissimae Celsitudini Vestrae quod nos literas Vestrae Serenitatis attestatorias pro parte et in persona clarissimi ac reverendi viri Valentini Radetii ecclesiarum in Transylvania unitariam religionem profitentium superintendentis confectas et emanatas nobisque praeceptorias sonantes et directas summo quo decuit honore recepimus. Quibus receptis anno Domini millesimo sexcentesimo tricesimo die 20 Martii ad possessionem Kyllén in sede siculicali Sepsiensis existentem, adjacentem accessimus ibique vigore literarum Vestrae Serenitatis attestatarum universos testes in praesentiam nostri convocatos ad fidem ipsorum Dei debitam diligenter examinavimus, fassionesque ipsorum una cum nominibus, cognominibus, aetatibus et conditionibus suis hoc tenore Vestrae Serenitati descripsimus.

1. Testis Valentinus Zaláni, pastor ecclesiae possessionis Uzon, annorum 63. Az mely Evangéliumra megesküt, arra az hüttre így felel: Tudom, hogy az egész Háromszéken válogatás nélkül az unitárius és háromságos papokat

64 A forrást betűhíven közöljük, csupán a fölöslegesen nagy kezdőbetűvel írt szavakat, nyilvánvaló elírásokat, ismétléseket igazítottuk jelölés nélkül. A könnyebb olvasás, értelmezés érdekében a magyar szövegben kitéttük az ékezeteket, az w, u, eo betűket hangértéküknek megfelelően árttunk (a személy- és helynevek kivételével), és a szöveget tagoltuk.

és deákokot megh fogatták akár mely faluba. Tudom azt is, hogy némely faluban az deák trinitárius volt, az pap penigh unitárius, elegyesen laktak. Valahová hítták, szabadon el mentenek, senkitől bántások nem volt, de azután, hogy Keserű püspök uram be jöve visitálni, ő kegyelme tön választást az religiók közöt, hogy nem jó úgy lenni. Tudom azt is, hogy püspök uram az unitárius papoknak azt monta, hogy ha kegyelmetek immatitot [!] nem teszen, kegyelmeteket minden szabadságában megh tartom, mint az töb atyafiakott. Tudom azt is, mikor Réthyet megvisitálá püspök uram, többnek találá az háromságos religiön valókot az unitária religiön valóknál, azért nem engedé az ott való akkori praedikátornak, Benedek papnak, hogy kitölcse ideit, s ell kellették onnat menni. Én úgy tudom, hogy az unitárius papok is az háromságos püspökhöz tartottanak, nem az unitárius püspökhöz.

2. Testis Johannes Baróthi, pastor ecclesiae Sepsizentgeorgiensis, annorum 66. Az mely Evangéliumra megh esküt, arra az hütre úgy felel, mint az első bizonság mindenekben, hoc addito: Mikor püspök uram visitált HáromSzéken, ő kegyelmével Mikó György uram volt, s azt kérdezte püspök uram az emberektől, hogy ha hiszik-e az Christusnak és az Szentléleknek istenségét?

3. Testis Bartholomeus Saxopolitanus, pastor ecclesiae possessionis Kálnok, annorum 70, per omnia sine primus testis fide sua mediante fatetur.

4. Testis Petrus Zazon de Zentgeorgi, annorum 78. Az mely Evangéliumra megh esküt, arra az hütre így felel: Tudom, mikor Dáuid Ferencz püspöke vala az unitáriusoknak, az egész Háromszék is az ő püspöksége alá tart vala. Annak utána Demetrius Hunjadi lön püspöke az unitáriusoknak, annak is püspöksége alá tart vala az egész Háromszék. Azt is tudom, hogy Háromszéken nem volt válogatás az papokban, ha egy esztendőben egy falu háromságos papot avagy deákat tartot, más esztendőben ugyan azon falu unitárius papot és deákat tartot válogatás nélkül. [2] Tudom azt is, hogy Keserű uram be jöve visitálni, brachiumot kére akkori kapitán Allia Farkastól, s úgy tön választást az religiók állapattya közöt. Tudom azt is, hogy Benedek papot kitiltá Rétthyből, hogy ott ne prédikálljon püspök uram, mert maior parsnak találta volt az trinitária religiót az unitáriánál. Azt is tudom, hogy püspök uram György papot megh háborítottá vala vallásában, mert unitárius vala. Azt is tudom, hogy mikor visitált püspök uram, azt kérdezte az emberektől, ha vallják-e az Szentháromságh Istent?

5. Testis Georgius Patakkalui, pastor ecclesiae KeozépaJythyensis, annorum 60. Az mely Evangéliumra megh esküt, arra az hütre így felel: Tudom, az én időmben 6 püspök volt, azoknak püspökségek alá tartoznak az egész

háromszéki papok, azok az püspökök háromságosok valának. Tudom azt is, hogy ha egy faluban unitárius pap volt egy esztendőben, ugyan azon faluban másik esztendőben trinitárius pap volt. Tudom azt is, hogy ezt az rendtartást nem jóvallá Keserű uram, s ő kegyelme tőn választást benne. Tudom azt is, hogy ha egy faluban az pap unitárius volt, az deák trinitárius volt. Tudom azt is, hogy mikor Keserű uram visitála itt Háromszéken ő kegyelmével Moses Kállai, Andreas Gyeogiosi, Andreas Batzoni papok voltak. Tudom azt is, mikor egy unitárius religiión való deákot ordinála papságra, Franciscus Dálnokit Basillius Keczikeméti,⁶⁵ akkor püspök ilyen formán ordinálá: Atya, Fiú, Szentlélek, egy bizony Isten, de az háromságot nem említette az esketésbe, akkor is unitárius volt, most is unitárius pap. Tudom azt is, hogy Keserű uram Benedek papot excludálá Réttjéről, nem engedé, hogy idejit ki tölese. Mikor az visitálás vala Keserű uram azt kérdezte az emberektől, hogy ha az Atyát, Fiát és Szentlelket hiszik-e örök Istennek lenni az emberek.

6. Testis Georgius Koepeczi, pastor ecclesiae Oltszemiensis, annorum 50, fide mediante retullit hoc modo. Huszonnyolc esztendőttől fogva tudom, hogy it Háromszéken levő mind unitárius, mind penigh trinitárius papok az háromságos püspökség alá tartot válogatás nélkül. Tudom azt is, hogy az falukra trinitárius és unitárius papokat és deákokot fogattanak válogatás nélkül. Az visitációját és az emberektől való kérdezkedését Keserű uramnak it Háromszéken mint celebrálta, úgy tudgya, mint az praecedens 5 testis.

6. [!] Testis Petrus Szamoskeozi, pastor ecclesiae Gidóffaluiensis, annorum 58, fide sua mediante fatetur sicut 5 testis per omnia.

7. Testis Demetrius Illieffalui⁶⁶ de eadem, annorum 85, fide sua mediante fatetur sic: Tudom, hogy Dáuid Ferencz, s annak utánna Demetrius Huniadi unitárius püspökök valának, s az ők püspökségek alá tartottanak az egész háromszéki papok, válogatás nélkül. Tudom azt is, hogy Háromszéken az faluk mind unitárius, mind penigh trinitária religiión való papokat elegendek [!] fogattanak. Keserű uram annak utánna tőn választást az papok és religiók között.

[3] 8. Testis Gregorius Szentiváni, pastor ecclesiae Keokeosiensis, annorum 54. Az mely Evangéliumra megh esküt, arra az hütre így felel: Tudom, hogy

65 Kecskeméti Búzás Balázs református püspök 1603-ban halt meg.

66 Volt egy Illyefalvi Demeter nevű rektor a Kolozsvár-szentpéteri iskolában, aki 1633. november 24-én halt meg. Lásd Gál Kelemen: Kvári Unit. koll. története I. 427. Fasc. Rer. Scho. I. 99.

it Háromszéken válogatás nélkül mind trinitárius, mind penigh unitárius religión való papokat és deákokot az faluk megh fogattak. Keserű uram püspök lévén ezt az rendtartást nem engedé megh, annak utánna eddig megh nem is engettetet. Tudom, Benedek papot Rétthyról, és Lapáthi Péter papot Bikffaluáról excludálá Keserű uram, nem engedé, hogy idejeket ki tölcsék. Tudom azt is, hogy Keserű uram eczer Zentiuánban Mikó György urammal, másszor Béli urammal Kylljénben visitála papokkal együt. Az visitációkor én kylljéni pap valék, engemet Kylljénből másuva küldöttek vala, nem engedék megh, hogy itthon legyek. Az Generális gyűlésben mü, az kik unitárius papok voltunk, Marosvásárhelt elé állánk, s azt kívánok ő kegyelmétől, hogy münköt az réghi ususban megh tarcsón, s böcsülettal legyen hozzánk, s ő kegyelme azt mondá, hogy azt nem fogatta. Valentinus Claudiopolitanus⁶⁷ fel álla, s ezt mondá, kegyelmedet püspök uram arra eskettem meg, hogy kegyelmed megtarcsa őkö, és ugyan az formáját is megh mutathatom, hogy arra esküt megh kegyelmed. Annak utánna az Sepsi Communitas engemet visitatornak választá, nem engedé Petrus Torjaj akkori sepsi senior, hogy ki mennek, azt mondá, hogy püspök uram nem engedi. Tudom azt is, hogy az esperestünk, Petrus Torjaj által azt kívánnyuk vala püspök uramtól, hogy ususunkban tarcsón megh, s azt mondá ő kegyelme, ha le nem vághtok, procedálok benne.

9. Testis Stephanus Bora de Szemerja, annorum 45. Az mely Evangéliumra megh eskütt, arra az hütte úgy felel, mint az praecedens Gregorius Zentiuáni, exceptis his: Nem tudgya, mikor el külték volt Gergely prédikátort Killiéből. Az Generális gyűlésben is nem lévén, nem tudgya, püspök uramtól mit kívántak az unitárius papok. Tudgya azt, mikor Zentkiráliban az embereket esketni kezdette püspök uram ilyen formán, hogy hiszed-e az Atyát, az Fiát, az Szentlelket? Mondanak az emberek hisszük, de az háromságra nem eskeszünk megh. Mondá püspök uram, mond utánna az esketésnek formáját, akár micsoda török hiten légy, mert én így szoktam esketni. Szentkirályi prardikátorságomban Daczó László urammal jöve püspök uram oda visitálni, s velem de aeternitate Christi beszélgete. Hogy én nem fateálám azt, ő kegyelme azt mondá, hogy disznópásztornak jó volnék.

10. Testis Michael Jankó, nobilis de Zentiuán, annorum 42, juratus et fatetur sic: Tudom azt, hogy sok faluba it Háromszéken az melyben most

67 <http://www.unitar.hu/Tudastar/1899/DavidFerenc-emlekezete-JakabElek/XIV-223-255.pdf>, 232.

trinitárius papok vadnak, hogy unitárius papok laktanak ott. Tudom azt is, mikor püspök urammal Béldi uram Killjénbe jöve visitálni, hogy az háromságra meg nem esküvének, nimelyikét pirongatta. Béldi uram citáltatta is vala Zentgeorgre érte. Mü az kik religiójokon voltunk az killjénieknek hogy látta, hogy beszélgetünk velek, elküldé onnan. [4] Másodnap házához hivata, s pirongata, hogy mi attunk nekik tanácsot, hogy megh nem esküttek az háromságra. Tudom azt is, hogy Lapáthi Péter papot excludálá püspök uram Bikfaluáról.

11. Testis Petrus Kispál, pixidarius de Zentiuán, annorum 60, juratus et fatetur sic: Tudom, hogy válogatás nélkül mind az trinitária, mind penig az unitária religión való papok laktanak egy faluban it Háromszéken. Tudom azt is, mikor püspök uram Mikó György urammal bejöve visitálni Zentiuánba, elsőbe azt kérdé püspök uram, hogy micsoda vallásban vagyon kegyelmetek? Szólni akarának az fő uraimék, s monda Mikó György uram, nem kegyelme teket kérdik. Azonban az papunkot bé hivatá püspök uram, nem engedé, hogy velünk beszéljen, s mondá neki, micsoda vallásban vagy? Azt mondá az pap, én megh eléghszem az micsoda vallásom vagyon aval, hogy Krisztus urunk azt mondgya: Atyám, ez az örök élet, hogy megh ismerjenek tégedet igaz Istennek lenni, és az kit elbocsátottál, az Krisztust. Mondá Moses pap: Hazucz abban az papunknak. Lapáthi Péter papot Bikffaluáról és Benedek papot Rétthyről idejek ki töltések előtt püspök uram ki küldé. Torjaj Péter esperest püspök uram akaratóból Daczó László urammal visitál vala, s hogy nem az ő kegyelmek vallások szerént montuk az credot, az kalodába s az kert közü akartak vetni bennünköt.

12., 13. Testes Johannes Pap de Uzon, nobilis, annorum 52 et Blasius Pettke de Illieffalua, primipilus, annorum 80, juratus et fatetur sic: Tudgyuk, hogy az trinitária és unitária religión való papokat válogatás nélkül it Háromszéken fogatták és tartották.

14. Testis Jacobus Kispál, pixidarius de Zentiuán, annorum 80, juratus et fatetur sic: Tudom, hogy Daczó László uram fenyegetet münköt az papokkal, hogy az kert közü szorítnak.

15. et 16. Testes Petrus Zoltán, primipilus de Laborffalua, annorum 50 et Benedictus Kispál de Zentiuán, pixidarius, annorum 60, juratus et fatetur sic: Tudgyuk, mikor püspök uram visitál vala, az mely falukot az háromságra megh eskethetett, nem engete az után, hogy ott unitárius pap lakjék. Benedek papot mégh ideje ki töltése előtt ki küldé Rétthyről, nem engedé ott lakni.

17. et 18. Testes Johannes Berde, primipilus de Zentiuán, annorum 45 et Petrus Bodor de Laborfalua, pixidarius, annorum 40, juratus et fatentur sic: Tudgyuk, hogy püspök uram excudálá Benedek papot Rétthjről, idejét is ki nem töltheté. Hallók, püspök uram hogy pirongatá az zentiuáni papot.

19. Testis Thomas Bartha, primipilus de Zentiuán, annorum 80, juratus et fatetur sic: Hallottam püspök uramtól, hogy pirongatta az zentiuáni papot.

20. Testis Franciscus Bartha, pixidarius de Laborfalua, annorum 40, juratus et fatetur: Hallám püspök uramtól, hogy mondá, mikor Zentiuánba jöve visitálni az papnak, megh ismerszik arról is, rossz köntösöd vagyon, hogy az juhokot mételyes helyeken hordoztad.

21., 22., 23. Testes Georgius Jankó, annorum 60, Stephanus Bereczkj, annorum 60, primipili et Georgius Veres, libertinus, annorum 50, de Uzon, jurati et fatentur sicut 12 et 13 superiores testes.

[5] 24., 25., 26., 27. Testes Georgius Koré, annorum 50, Michael Marhalt, annorum 60, Christianus Nagy, annorum 50 et Emericus Teolgyes annorum 40, primipili de Bikfalua jurati et fatentur sic: Tudgyuk, püspök uram mikor be jöve visitálni, az mü falunkot megh esketé, s többet találá nálunk háromságos vallásúnak, hogy nem mint unitáriust. Lapáthi Péter papot ideje ki töltése előtt excludálá Bikfaluáról püspök uram.

28., 29., 30., 31., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 38., 39. Testes Petrus Szabó annorum 50, Simon Teoreok annorum 50, Valentinus Markos annorum 45, Anthonius Simon annorum 45, Nicolaus Simon annorum 50, Johannes Bene annorum 60, Lukas Marhalt annorum 50, Valentinus Teoreok annorum 45, Stephanus Szarándok annorum 50, Johannes PálJános annorum 40, ittem Franciscus Teolgyes annorum 40, Georgius Daner annorum 40, primipili omnes de Bikfalua, jurati et fatentur sic: Tudgyuk, mikor püspök uram be jöve visitálni, s megh eskete bennünköt az háromságra, excludálá Lapáthi Péter papot az falunkból, mégh idejét sem töltette vala ki. Tudgyuk azt is, hogy elegyeslek fogattunk hol háromságos, hol penigh unitárius papot Bikfaluára.

40. Testis Nicolaus Sándor de Rétthy, annorum 40, colonus Jacobi Hadnagi de Dálnok, juratus et fatetur sic: Tudom, mikor püspök uram visitálá Réthjet, én szentegyház fia valék, megh esketé az falut, s többnek találá az háromságosokat, hogy sem mint az unitáriusokat, s ki küldé Benedek papot az faluból. Tudom, hogy elegyeslek hol háromságos, hol penigh unitárius papot fogattunk oda Rétthyre.

41. Testis Benedictus Gelej, pastor ecclesiae Keoreospatakiensis. Az mely evangéliumra megh esküt, arra az hűtre így felel: Tudom, hogy itt Háromszéken

elegyeslek tartottak háromságos és unitárius papokat az faluk. Azt is tudom, hogy püspök uram Rétthyre jöve visitálni Mikó György urammal, engemet 200 forint bírságh alatt ki tilta az faluból, hogy ott ne lakjam, 15. napra költözzem ki az pap házából, hogy superálák az trinitáriusok az unitáriusokat. Az kérdés ez vala: Hiszed-e az Atyát, Fiát és az Szentlelket? s az ki azt vallotta, mingyárást trinitáriusnak írta püspök uram. Tudom azt is, hogy az zentiuáni János papot nem ordinálák püspök uram, azt mondá neki: quod peccatum originis negabat ecce manifestum haereticum. Dögletes tudománnak is emlékszem, hogy püspök uram monta az mü religiönkot.

42., 43. Testes Andreas Halál annorum 39, et Benedictus Simon annorum 32 de Rétthy, primipili, jurati et fatentur sic: Tudgyuk, hogy elegyeslek fogattak háromságos és unitárius papokat az faluk it Háromszéken. Tudgyuk azt is, hogy Benedek papot excludálák püspök uram Rétthyről visitációjakor. Tudgyuk azt is, hogy az unitária religiót Keserű uram háborítottta meg.

44. Testis Johannes Sebestián de Zentiuán, primipilus, annorum 60, juratus et fatetur sic: Tudom, mikor visitálni jöve püspök uram Zentiuánba, nem engedé az deákos, tudós ott való embereket, hogy ben legyenek az kérdezéskésben. Moses paptól hallám, hogy megh pirongatá az papunkot Aeneas papot. [6] Tudom azt is, hogy Daniel papot [nem] püspök uram ordinálák, hanem Kolosvárat ordinálák az papságban.

45., 46. Testes Balthasar Márthon annorum 50 et Paulus similiter Márthon annorum 55, primipili de Killyén, jurati et fatentur per omnia sicut 12. et 23 testes.

47., 48. Testes Andreas Szentgeorgy, pastor ecclesiae Killyéniensis, annorum 50 et Johannes Keokeosi, pastor ecclesiae Szentiuániensis, annorum 72. Az mely Evangéliumra megh esküttenek, arra az hütre így felelnek: Tudgyuk, hogy elegyeslek az faluk it Háromszéken hol háromságos, hol penigh unitárius papokat tartottak és fogattak. Én Johannes Keokeosi tudom azt, hogy engemet nem ordinála püspök uram, mégh azt mondá, hogy az ordinandusok közibe is nem fogattalak volna bé, ha tudtam volna, hogy ilyen dögletes tudományod volt. Szentgeorgjeon is dögletes tudománnak mondá.

49., 50., 51., 52., 53., 54., 55., 56., 57. Emericus Márthon annorum 40, Georgius Kádár annorum 40, Andreas Márthon annorum 50, Mattheus Benkeo annorum 35, primipili, item Benedictus Sigmond annorum 40, Johannes Jmreh annorum 40, Stephanus Benkeo annorum 30, Valentinus Sigmond annorum 34 pedites pixidarii, et Valentinus Kis annorum 40, colonus egregii Francisci Damokos, omnes in possessione Killyén commorantes, jurati, examinati

et fatetur sic: Tudgyuk, hogy elegyeslek tartottak az faluk it Háromszéken háromságos és unitárius papokat. Tudgyuk azt is, hogy püspök urammal Béldi uram itt Kylljénben lévén, az egész falut igen fenyegette kardgyával és bottjával, hogy az háromságra megh nem eskettenek. Püspök uram mondá Béldi uramnak: Hiszem kegyelmed volna itt az patrónus, kegyelmednek kellene mindenképpen inteni és kényszeríteni. Béldi uram, hogy látá, hogy nem gondolnak semmi fenytésivel, az fejedelem paroncsolattjával ugyan citálá az falut az székre.

58. Testis Georgius Sigmond minor, annorum 35 de Killjén, pixidarius, juratus et fatetur sic: Tudom, mikor püspök urammal Béldi uram ide Killjénbe jöve visitálni, hogy az püspök esketésére az háromsághra megh nem esküvének, igen fenyegeté és szidá.

Huius itaque executionis nostrae receptarumque fassionum seriem, nos quoque fide nostra mediante Serenitati Vestrae conscribi facere curavimus sigillisque nostris corroboravimus. Quod superest eandem Serenissimam Vestram diutissime et quam foelicissime valere desideramus. Datum in possessione Killjén die vigesima Martii Anno Domini millesimo sexcentissimo tricesimo.

Eiusdem Serenitatis Vestrae
fideles humilesque servitores
Andreas Henter de Zentjván mpra.
Stephanus Kálnakj de Keoreospatak mpria.
Balthasar Székely de Killién mp.

Címzés: Serenissimae Principi Dominae Dominae Catherinae Natae Marchionissae Brandenburgicae, Sacri Romani Imperii et Transilvaniae Principi, partium Regni Hungariae dominae, sicularum comiti, ac Borussiae, Juliae, Cliviae, Montium ducissae etc. dominae et dominae nobis clementissimae.

1630 Aperte per Stephanum Kassaj prothonotarium

18. századi feljegyzés: Inquisitoria super eo, qualiter se res habuerit quoad ecclesiasticos in Háromszék de A. 1630.

„HOGY ÖSSZES ÖRÖKÖSEIKET ... MINDENKI BECSÜLJE”*

BETHLEN GÁBOR

PROTESTÁNS (?) LELKÉSZUTÓD NEMESÍTÉSÉRŐL

A közismert mondás szerint kétszer ugyanabba a folyóba nem lehet belelépni. Azonban a magyar történelemnek, és ezen belül az egyháztörténetnek is számos olyan mozzanata van, amelynek kutatástörténetét, szakirodalmát áttekintve – a köztudatban megrögzött véleményről nem is beszélve – óhatatlanul az a benyomása támad a kérdést tanulmányozónak, hogy bizony ezt a lehetetlent sikerült megvalósítani, vagy pedig abból a bizonyos folyóból mindmáig nem sikerült kilépni. Mindezzel semmiképpen sem az elődök munkásságát, érdemeit kívánom kisebbíteni, csupán úgy vélem, a Bethlen évforduló évében, éveiben ideje bizonyos kérdésköröket – ha szükséges, a korábbi eredményeket félretéve – prekoncepcióktól mentesen, újra megvizsgálni, a fejedelem alakjáról a tévesen, fölöslegesen rátapasztott „dicsrétegeket” lehámozni. A protestáns lelkészek utódainak (és nem maguknak a lelkipásztoroknak) jogállása kétségkívül az egyik ilyen, véleményem szerint igen fontos, egyháztörténeti jelentőségét messze meghaladó csomópont.

A témával csaknem egy évtizede, a Bocskai évfordulóhoz, illetve nem sokkal korábban elhunyt professzorom, Tonk Sándornak¹ az 1629-es ármálisra

* A tanulmány a Debreceni Egyetem belső kutatási pályázata (RH/885/2013.) támogatásával készült.

1 Tonk Sándor: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In. *Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatának 10 éves évfordulójára*. Kolozsvár, 2000. (továbbiakban Tonk, 2000.) 225–234.

vonatkozó kutatásaihoz kapcsolódóan kezdtem foglalkozni, s mivel a Bocskai által 1605-ben, a lelkészözvegyeket és árvákat mindenféle teherviselés alól mentesítő okleveléhez kapcsolódó akkori eredményeim napvilágot is láttak, az elkövetkezendőkben ezeket, valamint magát a kérdést csupán summásan ismertetném.²

A reformáció és egyházainak megszületése nem csak a nyugati keresztény egyház egységét bontotta meg, hanem az egyházi társadalomét is, jelentős mértékben alakítva a társadalom egészének további fejlődését. A rendi társadalmaknak ekkortól egy új, több rétegű, komoly problémával, kihívással kellett szembesülniük és szembenézniük, természetesen az adott közösség sajátosságainak függvényében. Maguknak a protestáns lelkészeknek a jogállása tulajdonképpen különösebb gondot nem vetett fel a mi vidékeinken sem, ezt figyelemreméltó rugalmassággal oldották meg. (Ez annak dacára tény, hogy egyházi, de szakmai körökben is Erdély és a Részek vonatkozásában makacsul tartja magát az 1629-es lelkész-nemesítés mítosza.) Az új egyházak prédikátorai ugyanis alapvetően magától értetődő módon megörökölték – ha úgy tetszik, a társadalom rájuk is érvényesnek tekintette – a reformáció előtti nyugati keresztény egyház papjainak személyre szóló, ám testületi nemesi státusát is. Az, hogy maga a kérdés sem a Királyságban, sem a Fejedelemségben fel sem merült, éppen ezt támasztja alá. (Jelzésértékű, hogy bár elvileg és gyakorlatilag Erdélyben sem számítottak „ordo”-nak, az országgyűlésekre is csupán a püspökök kaptak meghívót,³ a korabeli megnevezésük mégis „egyházi” vagy „prédikatori rend”-ként állandósult). Hivatalukból fakadóan tehát, származásuktól függetlenül, súrlódásmentesen illeszkedtek be a rendi keretek közé. Az viszont kétségtelen – az alapvető szakirodalomban fellelhető adatok szerint nemcsak Erdélyben vagy a Magyar Királyságban, hanem Nyugat-Európa államaiban is –, hogy az arisztokrácia jóformán egyáltalán nem, a nemesi rendűek is elenyésző arányban képviseltették magukat a protestáns

2 Dáné Veronka: „hoggyászos állapotjok vigasztalást vehessen” = *Református Szemle*, 2003. 6. sz. 761–772.

3 Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez)*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 76.) Bp., 26–27.

egyházak papságában.⁴ A rendi korszak végéig a fejedelemség református püspökei közül biztosan csupán a Hunyad vármegyei régi, tekintélyes családból származó, Barcsai atyafiságba tartozó Csulai György, a Rákócziak későbbi befolyásos udvari papja volt bizonyosan nemesi származású.⁵ A jelenség hátterében valószínűleg éppen a reformáció „vívmányai” keresendők: a nem „ordo” mivoltból eredő politikai képviselő hiánya, ennek következtében pedig a politikai súlytalanság, a meglehetősen szerény anyagi alapoknak köszönhetően a patrónusoknak való kiszolgáltatottság,⁶ a protestáns „nemzeti” egyházak regionális volta a katolikus egyetemességével, hierarchiájával, azaz „karrierlehetőségeivel” szemben. A lelkészi pálya ezért a polgárság alsóbb és mezővárosi rétege, hatványozottan pedig a parasztság/jobbágyság számára jelentette a társadalmi felemelkedés lehetőségét. Nem lehet csupán a mélységek ellenérzés és a véletlen számlájára írni Szántó Arator István azon

4 A rendelkezésünkre álló adatok szerint ez a helyzet nem különbözik a reformáció előttitől. A papság zömét Európa szerte a parasztság, polgárság adta, új vonás csupán az, hogy a réteg „újratermeli” önmagát, azaz kialakulnak az ároni családok. Owen Chadwick: *A reformáció*. Bp., 1998. 399, 401.

5 Az eddig ismert adatok mellett (*A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*. Szerk. Szilágyi Sándor, Monumenta Hungariae Historica, Első osztály, Okmánytár XXIV., Bp. 1875.) a Kemény család csombordi levéltára a püspök több levelét megőrizte, amelyekben a fejedelem és Kemény János közti konfliktusokban közvetít. Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kemény család csombordi levéltára (Fond familial Kemény din Ciumbrud) III. 36., XVIII. 1506. Nem feltétlenül csak származásának köszönhetette, de feltűnő, hogy 1623-ban, ordinációját követően már esperesi tisztséget viselt az Udvarhelyi egyházmegyében. Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus, avagy Sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi réformátus püspököknek historiájok*. [Nagyenyed, 1766.] (továbbiakban Bod, Polikárpus.) 91.

6 A magyar protestáns egyházak esetében, az olyan jelentős birtokállománnyal rendelkező városi eklézsiákon kívül, mint például a kolozsvári (unitárius és református egyaránt), külön püspökségi és püspöki jószág Erdélyben jött létre az 1670-es években, Ghillányi Gergely tizedfőrendátor adományának köszönhetően. A Torda vármegyei és Kővár vidéki birtokok a 20. század eleji eladásukig biztosították a püspök jövedelme mellett például a református lelkészek „nyugdiját” vagy segélyét.

kijelentését, miszerint a jezsuitáktól megrettent protestáns lelkészek készítik az ekéjüköt, hogy visszamenjenek parasztnak.⁷ A 18. század első feléig azonban, a kutatás jelenlegi állása szerint, a protestáns lelkészek „ex sacro officio” nemességét tájainkon sem kérdőjelezték meg.⁸

A gondot tehát nem a lelkipásztorok, hanem ennek a teljesen új ember „típusnak”, a törvényesen házasság, nem kiváltságos rendekből származó prédikátor családtagjainak a jogi helyzete jelentette, a fentebb vázolt társadalmi provenienciájának köszönhetően. Égetővé természetesen a családfő halála esetén vált, a le-, illetve visszacsúszás reális veszélyével fenyegetve a hátramaradt családot. A lelkészek státusától eltérően e kérdés rendezését is megosztotta a Speyerben meghúzott határ. Míg tárgyalt korszakunkban ettől nyugatra 1608-ig a protestánsok számára az addig elért pozíciók megőrzése, egyáltalán a szabad vallásgyakorlat volt a tét (ahogyan Erdélyben viszont a hosszú háborút követően a katolikusoknak kellett küszködniük még megmaradt állásaik fenntartásáért), a Partium és Erdély protestáns lelkészisége bizakodva tekinthetett a jövőbe.

7 Monumenta Antiquae Hungariae. Ed. Ladislaus Lukács. II. Romae, 1976. 194. Idézi Balázs Mihály: „A hit ... hallásból lészön.” Megjegyzések a négy bevett vallás intézményesüléséhez a 16. századi Erdélyben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György, Bp., 2002. (továbbiakban Balázs, 2002.) 71.

8 Az adatok szerint gr. Károlyi Ferenc a prédikátorokat nem tartotta „törvényes parochusoknak”. Idézi: Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2006. (továbbiakban Mályusz, 2006.) 30. Azt, hogy ez nem Károlyi saját „találmánya”, jól jelzi, hogy a tény, azaz a református egyházi „rend” apostoli voltának kétségbevonását Bod Péter is rögzíti Polikárpusában, és fontosnak tartja aprólékosan cáfolni: „Szóllanak azok, a’kik tsak magokat tartják olyanoknak, a’kiknek szemek a fejekben volna, a’ mi Püspökeink, Egyházi-Rendeink ellen, mint-ha azok nem volnának valósággal olyanok. Miért? Mert az Apostoloknak és az Apostoli Egyházi rendnek helyekbe nem ők állottak, hanem mások? Nézzük meg, ha valyon úgy vagyon-é? Successio est vel Localis, vel Personalis, vel Doctrinalis. A Hely, Személy vagy Tudomány tészí az egyenlőség valóságát. (...) Azok hát az Apostoloknak és Apostoli Embereknek valóságos suktzessori, Hivatalokban, Tisztekbe következett rendes Egyházi-Szolgák, Papok, Ör-állók, Püspökök, akiknél vagyon a’ Successio Doctrinalis.” Bod, Polikárpus. 3v-4.

Az, hogy a Fejedelemségben is legfelsőbb szinten a 17. század első éveiben, konkrétan Bocskai fejedelemmé választása után merült fel a kérdés, csupán látszólag késői. Balázs Mihály kutatásainak köszönhetően – amelyekről elég nehézkesen akar a szakma is tudomást venni – tudjuk: a recepta religiók intézményesülése 1595 tájára fejeződött be (bármennyire is ragaszkodik a köztudat a mitizált 1568-as esztendőhöz).⁹ Természetes, hogy egyes „részletkérdésekkel” ezt követően tudott, kellett volna esetleg foglalkoznia a törvényhozásnak. Különösebb magyarázatra nem szorul, hogy Báthori Zsigmond Erdélyében erre nem került sor. Az viszont igencsak valószínű, hogy a hosszú háború alatti kaotikus állapotok katalizátorként szolgáltak (a Bocskai kiváltságlevél szövege erre elég egyértelműen utal), és a veszélyeztetett réteget, még pontosabban a református lelkésztársadalmat, mihamarabbi cselekvésre ösztönözték. Ennek eredményeként került sor a kérdés első, Bocskai általi rendezésére. 1605. július 5-én Kassán a Tiszán inneni- és túli területek református lelkészek özvegyeit és árváit,¹⁰ az év szeptember 16-án pedig az erdélyieket mentesítette mindenféle adó- és teherviselés, szolgálat alól.¹¹ Ebben a sorozatban kissé érthetetlen túlbiztosításnak tűnik az Alvinczi Péter által 1606. szeptember 21-én külön a bihari, még pontosabban a Berettyó és a Körösön inneni és túli református lelkész-özvegyek és árvák számára elnyert kiváltságlevél.¹² Korábban az egyháztörténet és a tágabb szakma ezt a kiváltságolást általános érvényűnek, azaz minden bevett felekezet papjának családjára vonatkoztatta. Ez azonban, tíz évvel ezelőtti és mostani véleményem szerint sem felel meg a valóságnak. A megfogalmazás általános jellege, „universorum et singulorum verbi Dei praeconum” első ránézésre rögvest megcáfol. Ha azonban a

9 Balázs, 2002. 51–74.; Uő: Az új ország és a katolikusok. In: *„...éltünk mi sokáig két hazában?...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Speculum Historiae Debreceniense 9. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor, Debrecen, 2012. 37–53.

10 A kiváltságlevél csak másolatban maradt fenn: Sinai-gyűjtemény, Z 38., 281–283. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL), Debrecen.

11 Egykorú, hiteles másolatban: Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára A. 4., Extra seriem actorum publicorum őrzött iratok. Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kolozsvár (a továbbiakban EREL).

12 Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD. Szerk. Gyulai Éva, Miskolc–Bp., 2005. (továbbiakban ErdKirKv DVD) VII. 224r–224v.

szöveget alaposabban megvizsgáljuk, és nem tévesztjük szem elől az idézett szövegrészlet előtt álló *id* névmást, világos, hogy azon összes és egyes lelkipásztorra utal, akiknek a zsinatából Tasnádi Ruber Mihály püspök teljes felhatalmazással érkezett, azaz az erdélyi református lelkészi karra, ahogyan a néhány hónappal korábban a tiszáninniek- és túliak kérték. Mind a többi felekezet főpásztorainak a kéréshez való esetleges későbbi csatlakozása, mind a Rugonfalvi által meghonosított „salva permanente concordia et Christiana charitate elv”,¹³ úgy gondolom, könnyedén cáfolható. Toroczkai Máté unitárius püspök bizonyítottan jelen volt az erdélyi országgyűlésen,¹⁴ az őt tisztségében megerősítő oklevél is itt kelt, csatlakozásának azonban semmi nyoma, ahogyan az oklevél egyetlen példányának sem az unitárius levéltárban (holott összesen három, az országgyűlés ideje alatt kiállított oklevelet őriz).¹⁵ Ami pedig a szépen hangzó elvet illeti, egyszerűen anakronisztikusnak gondolom, ezzel a korszak bármilyen felekezetű lelkipásztorait, sőt híveit is nehezen „vádolhatjuk” meg. Az erdélyi híres vallási toleranciának a mai ember számára is félreértelmezhetetlen, legtalálóbbs „fordítását” véleményem szerint Bod Péter adta: „hogy egymást elszenvednék.”¹⁶ (Ennek alátámasztására csupán utalnék a Segesvári Bálint kolozsvári polgár által lejegyzett hajadon esetére, aki pokolban látta apját, mivelhogy „háromságos pap volt”,¹⁷ vagy arra, hogy például Aranyosszéken a 17. század második felében is keményen fel kellett

13 Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor ármálisa. = *Theológiai Szemle*, 1936. 1–6. sz. 287.

14 *Jezsuita okmánytár 1/2. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 34/2. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Szeged, 1995. 465, 488.

15 Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Ezúton is köszönöm Molnár B. Lehel levéltáros segítségét.

16 Bod, Polikárpus. 3.

17 Segesvári Bálint történeti feljegyzései (1606–1654). In. *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmány írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József, a forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József, Bukarest, 1990. 139–140.

lépni egymás egyházának, hitének káromlása ellen.¹⁸) Harmadsorban, a minden erdélyi bevett felekezetet felölelő vizsgálat eredményeként egyértelművé vált: a reformátuson kívül más felekezet nem élt vele, nem hivatkozott rá, nem kérte megerősítését (kivéve 1614-ben a Háromszéki/Rikánbelüli *Comunitas* református és egy Isten hívő, azaz unitárius lelkészeit, ez azonban éppen a *Kommunitás* sajátos helyzetével magyarázható), egyetlen példánya sem ismert más felekezet levéltáraiban, forrásaiban. Egy évtizeddel ezelőtt tehát le lehetett vonni a következtetést: a protestáns lelkészek utódainak sorsát rendező folyamat első szakasza Bocskai nevéhez kapcsolható, és a partikuláris kiváltságok biztosításával jellemezhető, ami a kérdés jelenben, jelenre történő megoldását jelentette. Ehhez viszonyítva, a kutatás akkori állása szerint, Bethlen 1629-es címeres nemeslevele a minden (azaz nem csak protestáns) partiumi és erdélyi lelkész mindkét nemű utódai számára a jogállásuk végleges rendezését jelentette, és egyben a világi értelmiség utánpótlásának biztosítását is. Azaz a jövőnek, a jövőre szólt. A partikuláristól az általánosig, az ideiglenestől az örökérvényűig megrajzolt gyönyörű ív teljesen helytállónak tűnt, némi ingadozás után a református egyháztörténetírás, Pokoly nyomán is,¹⁹ elfogadta anélkül, hogy erre bizonyítékot keresett volna, vagy megcáfolta volna a mást állítók, például Mályusz Elemér véleményét,²⁰ és tételesen kimondta: a bethleni tolerancia szellemében ez csakis általános érvényű lehet. Tény, hogy az „Erdély a vallási tolerancia földje” és a „Bethlen vallási toleranciája” tételek büvkörétől nehezen lehetett volna távol maradni. Kétségtelen, Bethlen képes volt nagyvonalú gesztusokat tenni. Ám a kor, a kiadás körülményei, a nemeslevél későbbi használata óvatosságra kell intsenek, és egyben alaposabb kutatásra, megfontolásra. A megerősítések alapján már Tonk Sándor is megjegyezte, hogy úgy tűnik, „elsősorban a református papság tekintette magáénak.”²¹ Az azóta eltelt időszakban más tárgyú kutatások „melléktermékeként” kerültek „kicédulázásra”, feljegyzésre az egyes, elszórt adatok, amelyek a kételyeket tovább gyarapították, s az is nyilvánvalóvá

18 Kiss András: Az erdélyi vallásszabadság Aranyosszék mindennapjaiban. In: *Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Sipos Gábor, Kolozsvár, 2008. 123–131.

19 Pokoly József: *Az Erdélyi Református Egyház története*. II. Bp., 1904. 20–21.

20 Mályusz, 2006. 31.

21 Tonk, 2000. 230.

vált, hogy Tonk Sándor kutatásainak folytatására, sajnálatos módon, nem akadt vállalkozó. Másrészt a közelmúltban elhunyt Kiss András nyugalmazott főlevéltárosnak csendes, szelíd mivolta ellenére is sikerült belém sulykolnia Horváth Barna jogfilozófus azon tételét, miszerint a jogtörténet az egyes jogesetek, a joggyakorlat vizsgálatából áll össze.²² Ezt vonatkoztatva jelen esetre is, a Bocskai kiváltságlevél esetében alkalmazott minta szerint elvégzett vizsgálat igencsak elgondolkodtató eredményre vezet.

Mindenekelőtt a kibocsátás előzményeit, körülményeit venném alapsabban szemügyre. Bocskai halálát követően utódai, Rákóczy Zsigmond és Báthory Gábor nem léptek tovább a megkezdett úton (pontosabban 1609-ben Báthory Gábor a román görögkeleti lelkészek számára biztosította a szabad költözés jogát, és mentesítette őket a jobbágyi szolgáltatások alól²³). Fejedelemségük alatt csupán elődjük kiváltságlevelét erősítették meg, újra hangsúlyoznám, kizárólag a református püspökök, jelentősebb lelkészek képviselte református egyházkerületek kérésére. Az 1613-as fejedelemváltást követően 1614-ben Bethlen a Bihar, Kraszna és Közép-Szolnok megyei román református papokat ruházta fel azon kiváltságokkal, amelyekkel az említett vármegyei és a tiszántúli református lelkészek rendelkeztek,²⁴ utóbbiak pedig 1618-ban folyamodtak Bocskai kiváltságlevelének megerősítéséért. Kétségtelen, hogy Bethlen uralma kezdetétől igen határozottan védelmébe vette az egyháziakat, így például 1615-ben az országgyűlés a lelkészeket megverők, vagdalók ellen lépett fel.²⁵ (Megjegyezném: a közbiztonság, közrend és közerkölcs biztosítása érdekében tett intézkedések, azaz a cégéres vétkeket elkövetőkkel szembeni fellépés, köztük az 1614-es „nézők, jövendőmondók, bűbájosok” ellen hozott artikulusok²⁶ azonban nem ide sorolandók, ezek az állam alap-

22 Horváth Barna: *A jogelmélet vázлата*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004. 19.

23 ErdKirKvDVD XXII. 37–38.

24 EREL, G 2 Pokoly-Nagy gyűjtemény, Nr. 16.

25 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI*. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875–1898. (továbbiakban EOE) VII. 287.

26 EOE VI. 413. Az említett, bűbájosok elleni törvénycikkek nem állhattak kapcsolatban a Török Kata Dengeleghi Mihályné elleni perrel sem, már csak azért sem, mert ellene a vád nem boszorkányság, hanem vérfertőzés volt. Annak ellenére, hogy Nagy Lászlónak a szelektív forráshasználatból és jogtörténeti

vető kötelességének számítottak.) Ezt követték az 1620-as években az eklézsiákhoz gondatlanul viseltető, kárukra visszaéléseket elkövető patrónusok elleni, a székelyföldi lelkészeket hivatali idejükre minden teherviselés (kivéve a saját birtokaik utáni adót) alól mentesítő, majd pedig a földesúr kárára való kocsmatartás megtiltását elrendelő cikkelyek.²⁷ A folyamatos figyelmet, gondoskodást jelző intézkedések sorát zárta le, immár tárgyunkhoz érve, az 1629. július 13-án a lelkészek mindkét nemű utódait az ország valóságos nemesének sorába emelő címeres nemeslevél.²⁸ Az oklevél árengája, a fejedelmi méltóságból fakadó kötelességen és az általános, számos tanácsos közbenjárásán túl a kiadás konkrét körülményeire nem utal. Amennyiben azonban a megelőző napok kancelláriai irattermését tekintjük át, rögtön szembetűnik: július 11-én a fejedelem Keresztszegi (Keresszegi) Herman István szilágyi esperes és Varsányi István zilahi lelkész kérésére átíratva és megerősítette Szatmár vármegye egyes, erkölcsi vétkek ügyében hozott statútumait,²⁹ július 12-én pedig, szintén az említetteknek a tiszántúli- és inneni lelkészek nevében előterjesztett kérelmére, a Bocskai kiváltságlevelét.³⁰ (Az oklevelek egymás után is kerültek bejegyzésre a Királyi Könyvekbe.) Ezekben a napokban tehát, amikor – Kemény Jánosnak köszönhetően tudjuk –, közeli halála tudatában Bethlen végső, jövőt illető rendelkezéseit, köztük „az Isten anyaszentegyházára” vonatkozókat igyekezett véghez vinni,³¹ egy tekintélyes

tájékozatlanságából fakadó nyilvánvaló tévedéseire Kiss András már 1998-ban rámutatott (lásd Kiss András: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Kolozsvár, 2008. 36–43.), a boszorkányper nehezen gyomlálható ki a köztudatból.

27 1624: EOE VIII. 236., 1625: EOE VIII. 272., 1626: EOE VIII. 320.

28 Egy eredeti példánya: Erdélyi Református Egyházkerületi levéltár, Erdélyi Református Püspöki Levéltár ... Legutóbbi, a korábbiakat számbevéő kiadása: Tonk, 2000. 226–228.

29 ErdKirKv DVD XVII. 74r–77r..

30 Uo. 73r–74r.

31 „Eszében vévén pedig maga is még halála előtt többel fél esztendőnél, hogy nem fogna meggyógyulni azon betegágyából, igyekezék váltig szegény, miképpen mind országát, abban Isten anyaszentegyházát, feleségét, atyjafiait és jámbor szolgálait, híveit minél jobb állapotban hagyhatná (...).” Kemény

református lelkészi küldöttség tartózkodott udvarában. Nem véletlenül: a Tiszántúli Egyházkerület június 17-től Váradon tartott generális synodusa ugyanis, amint az egyházmegyéből begyűlt taxa elszámolásából kiderül, kettejüket bízta meg az erdélyi követséggel, a tárgy pontosabb meghatározása nélkül.³² Talán nem túl merész a feltételezés, hogy nem „a sors különös szeszélye” folytán. A fejedelem súlyosbodó betegségéről a más felekezetekkel vagy saját nyájának eltévelyedett juhaival szemben nem egészen toleranciájáról, nagyvonalúságáról ismert, szintén heidelbergiánus Geleji Katona István udvari lelkész is tájékoztathatta őket.³³ A két lelkész az ármális kiadása után távozott a fejedelmi székvárosból, saját példányukat a tiszántúliak augusztus 27-én már Kraszna vármegye közgyűlésén ki is hirdették, a fennmaradt példányon található feljegyzés tanúsága szerint.³⁴

Ezzel elérkeztünk a nemeslevélhez kapcsolódó legvitatottabb, korábban már említett kérdéshez: kik is voltak valójában a kedvezményezettjei, hasznélvezői? A korabeli, Werbőczy által is rögzített jogfelfogás szerint bármilyen kiváltság, adomány akkor vált jogerőssé, amennyiben azt használták, birtokba vették és a környezet, társadalom tudomására hozták, azzal elfogadtatták. Ellenkező esetben érvényét veszíti, illetve, ahogyan Torda megye universitása megfogalmazta, az adományos visszaél vele: „qui non utitur privilegio, abutitur eo”.³⁵ Aki pedig használta, annak nyilvánvalóan rendelkeznie is kellett a privilégiummal, tehát előbb a példányok kérdését, illetve a más forrásokban, valamint a szakirodalomban való esetleges felbukkanást tárgyalnám. A ma rendelkezésünkre álló források szerint a címeres nemeslevélnek két

János önéletírása In. *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szöveggondozás, jegyzetek V. Windisch Éva, Bp., 1980. 94–95.

32 TtREL I. 1. a 1. 49–50. Az adatra Szabadi István hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

33 A csoportra: Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Bp., 1994. 12–14, 44–49.

34 Tonk, 2000. 228.

35 *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658*. Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlése Dáné Veronka, Kolozsvár, 2009. (továbbiakban TvmJkv I.) 167.

eredeti példánya létezett: egyiket a Tiszántúli Református superintendencia,³⁶ a másikat, a levéltár 1740-es és 1772-es lajstromainak tanúsága szerint, az erdélyi református püspök őrizte.³⁷ Nyoma sincs annak, hogy valaha is lett volna példány az erdélyi unitárius egyház birtokában, Kénosi Tőzsér és Uzoni Fosztó fenntartásokkal kezelendő egyháztörténete pedig Bethlen fejedelemségét korántsem kedvező színben tünteti fel.³⁸ Hasonlóképpen a szász natioval tulajdonképpen azonos lutheránus egyház esetében sem bukkan fel az armális a kiváltságaikat akkurátusan számon tartó és azok fölött féltékenyen őrködő szászszágról ekkora mulasztás nehezen tételezhető fel. Egy 1628-as panasz azonban egyértelműen tanúsítja, hogy a jobbágy származású lutheránus lelkipásztorok utódai nem is szorultak a fejedelmi beavatkozásra. Az Universitas érvelése szerint ugyanis a nem egyházi pályára lépő lelkészfiúk jobbágyásra kényszerítése törvénytelen, mivel apjuktól szabadságot örököltek.³⁹ A negyedik recepta religio, a katolikus esetében a kérdés, amint a Bocskai exemptionalis kapcsán is említettem, de jure fel sem merülhetett volna. Közismert tény azonban, a korabeli katolikus (jezsuita, ferences) források is tanúsítják, hogy elsősorban a székely székekben több, vagy többségében

36 Ennek sorsáról lásd Szabadi István kötetbeli tanulmányát.

37 Az első a Fasc. 1. sub litera A. második, illetve a Fasc. 3. sub litera C. harmadik tételeként, az 1772-es pedig a Decas prima 8. tételeként. Sipos Gábor: Az erdélyi püspöki levéltár XVIII. századi rendje. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf, Kolozsvár, 2003. 523, 532. Érdemes megjegyezni, hogy az inventálók, az utókorral szemben, pontosan nevezték meg az armális kedvezményezettjeit, azaz a lelkipásztorok utódait és nem magukat a lelkészeket.

38 Kénosi Tőzsér János – Uzoni Fosztó István: *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.* Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai. 4/2. Ford. Márkos Albert. A bevezető tanulmányt írta: Balázs Mihály. Sajtó alá rendezte: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel, Kolozsvár, 2009. ...

39 G[eorg] D[aniel] Teutsch: *Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirchen A. B. in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1862. I. 297.

nő katolikus plébános tevékenykedett,⁴⁰ de a Székelyföldön kívülre is van példa. (A magyarfülpösi plébános, Rácz Lukács fia Gelencén, majd Nagykásonban iskolamesterkedett, és sikeresen pereskedett apja zálogos birtokainak visszavétele ügyében.⁴¹) A probléma gyakorlatilag tehát létezett, az azonban erősen kétséges, hogy Bethlen ennek a rétegnek a sorsát viselte volna szíven, ezt a katolikus források sem említik.

Az eddig felsoroltakkal szemben a református lelkészi kar, még pontosabban a partiumi többször megerősítette a nemeslevelet.⁴² Az erdélyiek, eddigi adataink szerint, ezt egyszer sem igényelték. Az oklevelet viszont őrizték, sőt, több másolata is létezett. Ami pedig ennél is fontosabb: éltek vele, hivatkoztak rá, szükség esetén pajzsként tartva az erőszakos birtokossal szemben.⁴³ Fontos megjegyezni, hogy minden eddig ismert, a nemeslevélre való hivatkozás református lelkészutódok jogállásának megkérdőjelezése, tiszteletben nem tartása esetén történt, egyetlen más felekezetű példáról sem tudunk. Ahogyan azt a tényt is, hogy az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei alapján a fejedelemségkori egyéni lelkész- és lelkészutód nemesítések kedvezményezettjei is több mint 90%-ban reformátusok.

Mindezek ismeretében újra fel kell tennünk a kérdést: valójában akkor kik voltak a bethleni nemesítés kedvezményezettjei? Erdély és a Részek *minden lelkipásztornak* mindkét nemű utódai vagy Erdély és a Részek *minden református lelkipásztornak* mindkét nemű utódai? A közelmúltban Balázs Mihály egy új, a korábbi állásponttal gyökeresen szembeforduló véleményt fogalmazott meg, miszerint Bethlen (és környezete) igenis az unitarizmus visszaszorítására és egy egyfelekezetű állam kialakítására törekedett.⁴⁴ Álláspontja csak első hallásra, a „bevett” tolerancia dogmához ragaszkodva válthat ki

40 Az 1638-as összeírás szerint a székelyföldi plébánosok mintegy 60%-nak volt felesége vagy ágyasa és gyermekei. Tóth István György: *Az első székelyföldi katolikus népszámlálás*. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból) = *Történelmi Szemle*, 1998. 1–2. sz. 70.

41 TvmJkv I. 303, 479, 492, 493, 500, 507, 534, 585.

42 Lásd Szabadi István kötetbeli tanulmányát.

43 Erre vonatkozóan lásd Sipos Gábor tanulmányát.

44 Balázs Mihály: Varsolci János és Rettegi János ismeretlen szövegeiről. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2013. 1. sz. 15.

ellenkezést. Vitathatatlan tény viszont, hogy Bethlen politikájában a jog- és társadalomharmonizációs, illetve az egységesítési törekvések tulajdonképpen a fejedelmi székbe kerülése szinte másnapjától tetten érhetőek.⁴⁵ Ha a bethleni koncepció egésze felől közelítjük meg a kérdést, akkor egyértelmű, hogy a református lelkészi kar favorizálása szervesen illeszkedik ebbe a törekvésbe. A fentebb elmondottak alapján tehát igencsak időszerűnek tartom a korábbi nézetek felülvizsgálatát, az általános érvényűről a korlátozottabb változatra való visszatérést, azaz a minden erdélyi és a hozzákapcsolt magyarországi Részekbeli ígehirdetők utódai kifejezés alatt minden erdélyi és a hozzákapcsolt magyarországi Részekbeli *református* ígehirdetők utódait kell érteni.

Úgy vélem, ez a tény alapvetően nem csökkenti sem Bethlen érdemeit, sem az intézkedés társadalomtörténeti jelentőségét. Bár 1688-ban a tiszántúli református zsinatnak el kellett rendelnie, hogy a lelkészek gyermekeiket iskoláztassák (azaz tulajdonképpen egyházi pályára lépjenek) vagy mesterségre adják (utóbbiak is később lehetőleg szabad királyi városokba telepedjenek), hogy a jobbágysorsot elkerüljék,⁴⁶ egy eszmei fegyverrel mégiscsak rendelkeztek. Erdélyben (nyilván előnyösebb helyzetéből adódóan is) sem ekkor, sem a későbbiek folyamán nem kényszerültek hasonló lépésre. Elenyészően keveset tudunk a lelkészi réteg társadalmi kapcsolatrendszeréről, de néhány elszórt adat jelzi a lelkészcsaládból származók világi értelmiségi rétegbe vezető útját: Tasnádi Ruber Mihály püspök fia, István, a kisebb kancellária deákja lett, lányát Debreczeni János gyulafehérvári requisitor, majd Fábián Márton, az udvari lovasság hadnagya vette feleségül.⁴⁷ Tény, hogy Tasnádi személyre szóló nemességgel rendelkezett. Hodor Kelemen kézdivásárhelyi lelkész unokája, a szintén kisebb kancelláriai jegyző, talán későbbi fiscalis director Barabás Péter,⁴⁸ vagy a szintén református lelkészfiú, nagyobb kance-

45 Dáné Veronka: *Bethlen Gábor „jog- és társadalomharmonizációja”*. (Megjelenés előtt a Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene c. kötetben)

46 Mályusz, 2006. 31.

47 Dáné Veronka: Tasnádi Ruber Mihály püspökről és családjáról. = *Református Szemle*, 2007. 4. sz. 750.

48 ErdKirKv DVD XXIX. 284–286.

líláriai deák Erdős Mihály azonban már hivatalnok-értelmiségi szolgálatukkal szereztek egyéni nemességet (is).⁴⁹

Kétségtelen, szegényebbek lettünk egy mítosszal, de talán gazdagabbak egy korát és kortársait valláspolitikai szempontból nem megelőző (azoktól el sem maradó), esetleg finomabb eszközökkel élő, hús-vér fejedelemmel.

49 ErdKirKv DVD XXX. 394. Példájuk azt is jelzi, akiknek módjukban állt, igyekeztek személyükre szóló nemeslevelet szerezni.

“SO THAT EVERYONE WOULD RESPECT ALL OF THEIR DESCENDANTS”
– ON GÁBOR BETHLEN GRANTING NOBILITY
FOR THE DESCENDANTS OF PROTESTANT (?) MINISTERS

By the turn of the 20th century, Reformed ecclesiastic historiography knocked down contrasting 18th-century arguments, precisely by Reformed authors, and it categorically stated that the patent of nobility, issued by Gábor Bethlen on 13 July 1629 for ministers' descendants of both sexes, was universal, that is, it applied to the descendants of every minister in Transylvania and Partium, regardless of denomination. During the past century since then, just like with the case of Bocskai's charter granting tax exemption for the widows and orphans of ministers in 1605, this opinion has come to be dominant, because various authors have adopted it uncritically. In the past decade, through the research of the author concerning the Bocskai-charter, it has been revealed that the charter benefited exclusively the left behind family members of Reformed (Calvinist) ministers. According to the study conducted with the research method and the considerations applied in the previous case (circumstances of issuing, the identity of the applicants, their denominational belonging, its use by denominations other than the Reformed one, its presence in their archives and in the studies of church history carried out by them), the author drew the conclusion that Bethlen, like Bocskai, desired to privilege only the Reformed denomination, and thus, to create a country of a single religion. So, in the light of the new research, the idealised image of a tolerant prince must be forgotten, and we must acknowledge that Bethlen submitted his policy on religion to the sake of a stronger, more stable state with law, order and a unified society.

JOBBÁGY PAPOK?
TŰNŐDÉSEK AZ ERDÉLYI REFORMÁTUS LELKÉSZCSALÁDOK
17. SZÁZADI JOGÁLLÁSÁRÓL

Bethlen Gábor 1629. július 13-én kiadott kollektív nemeslevele a református lelkipásztorok mindkét nembeli leszármazottait a nemesség soraiba emelte, ezzel megszilárdította az egyházi értelmiség társadalmi helyzetét, egyben pedig megnyitotta a felemelkedés útját a szellemi munkát végzők előtt.¹ Úgy tűnhet a kései szemlélő számára, hogy ezzel a kérdés hosszú időre megoldódott, a lelkészavatás után a prédikátor megnyugodhatott utódai társadalmi státusát illetően.

Ami a fungens lelkipásztor társadalmi helyzetét illeti, a középkor óta, származásától függetlenül, hagyományosan a nemesi rendbe tartozott, a Tripartitumban és az Approbatae-ban is így szerepel. E jogfelfogást teljesen természetesnek tartotta a közvélemény, erre utalnak a prédikátori rend házasságkötési szokásai is, a szakmai endogámia mellett jórészt a kisenemesi-birtokos nemesi körből kerültek ki a tiszteletes asszonyok. Egyetlen, bár negatív példát említenék. 1655 márciusában Kálmándi Anna elköltözött a férjétől, Galambfalvi Ferenc volt verese gyházi prédikátortól, és a megindult válóperben a következőképpen érvelt: „elmenetelemnek oka ez: 1. Mert én azt tudtam, mikor hozzá mentem feleségül, hogy papi böcsületit, mellyet pusztakamarási partialisban a[nno] 1654 die 10 Junii elvesztett volt, vissza

1 Tonk Sándor: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In: *Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatának 10 éves jubileumára*. Kolozsvár, 2000. (továbbiakban Tonk 2000.) 226–230.

állatta, melyet innét tudtam, hogy azon esztendőbeli ország gyűlése után is fungált Veresegyházán, de abban semmi sem volt. Én azelőtti urammal nemesi szabadságban éltem, hozzá is úgy mentem volt mint prédikátorhoz, hogy nemesi szabadságban élhessek, de látván, hogy sem bizonyos helye ecclesia, sem semmi állapotja és semmi élete nincsen, azért hagytam el. 2. Mert ami kevés ideig vele laktam is, egyéb nevem tőle nemigen volt, hanem: Te nemes asszony, te János deákné, maga én már Ferenc papné voltam volna, ha voltam volna.”²

Málom református ekléziájának akciója is arra utal, hogy a hívek tisztában voltak prédikátoruk társadalmi helyzetével. 1643 nyarán a falu teljes egyetértésben egy kis házhelyet adományozott idős és fél szemére megvakult lelkipásztorának, Szentegyedi Máténak, hogy öregségében ne járjon „más ablaka alá”, a nemesi állapota pedig már megvolt „boldog emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem nobilitatioja” révén. Szentegyedi a magyar nyelvű adományozó iratot augusztus 17-én átíratta és megerősíttette I. Rákóczi György fejedelemmel.³ A problémák nyilván az utódok helyzetében jelentkeztek, ezt oldotta meg Bethlen armálisa. Vannak azonban bizonyos jelek, amelyek arra utalnak, hogy a nagy fejedelem intézkedésének gyakorlatba léptetése nem volt zökkenőmentes, kitapintható a forrásokból a társadalmi ellenállás. 1636-ban Cseffei László ítélmester „egy Börvei János nevű, Doboka vármegyében Bádokon lakó ifjú legént” kért meg jobbágyságra I. Rákóczi Györgytől „oly praetextus alatt, hogy vagus volna”,⁴ aki teljesítette is a kérést. Börveiről azonban kiderült, hogy „praedicator ember fia”, Geleji Katona István püspök és Csulai György udvari prédikátor pedig mindjárt panaszt tett a fejedelemnél. Rákóczi protectionalis levelet intézett Doboka vármegyére

- 2 Sipos Gábor: Református eljegyzések, házasságok és válások az erdélyi traktusok jegyzőkönyveiben. In. Uő: *Reformata Transylvania. Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*. Kolozsvár, 2012. 146.
- 3 *Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) Erdélyi királyi könyvek* DVD. Szerk. Gyulai Éva, Miskolc–Bp., 2005. (továbbiakban ErdKirKv DVD) XXIII. 200b–201b. Dáné Veronkának köszönöm az adatot.
- 4 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban EREL), G 5, Nagy Géza másolatgyűjteménye, II. 24. (Eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában elhelyezett gr. Kornis-levéltárban, Num. 17 Cseffei jelzettel, másolta Biró Sándor 1932-ben.)

tisztjeihez, kifejtve, hogy „mivel mi tóllünk nem praedicator ember fiát kért volt jobbágyságra [Cseffei], hanem vagus és magunk jószágabéli parasztot, nem akarunk semmiképpen az ecclesia privilegioma praediciumára semmit is cselekednünk, hanem abban inkább mindeneket megtartani igyekezünk. Holott azért ez megírt Börvei János nevő iffjúlegény bizonyosan comperiáltatott, hogy praedicator ember fia (az praedicatorok fiai pedig nemesek, szabados emberek az ő eredetek és privilégiumok szerént)”, a tisztek védjék meg Cseffeitől magát és feleségét minden javaikkal együtt, mivel a korábbi fejedelmi adomány immár semmis, az ítélmester pedig per útján keresheti a maga igazát. Tényleg per lett az ügyből, eléggé el is húzódott, a részleteit nem ismerjük, csupán a kimenetelét, mégpedig Cseffeknek a pátens hátán olvasható megjegyzéséből: „Törvénnyel sokáig perlettem, elnyertem, most is én jobbágyom. Noszolba 1650. mense Junio.”⁵

Hasonló esetet panaszolt Apafi Mihálynak 1685-ben Csehi János zsbói lelképásztor, szilágyi esperes: három fiát, Mihályt, Istvánt és Pált „az ecclesiának hivatalos szolgálóknak megtartatott és usu roboráltatott privilegiumok sérelmével, praetextu jobbagonalis praetensionis” a helybéli földesurak, Macskási Boldizsár és Gyulai Ferenc „jobbágysági szolgálat alá akarnák kéretni és kötelezni.”⁶ Apafi fejedelem védelmező pátensében ezt „helytelen és törvénytelen dolognak ismervén lenni”, meghagyja a közép-szolnoki és krasznai vármegyei tiszteknek, hogy a fentnevezett „praedicator és esperest hívünk fiait és maradékot” ne engedjék háborgatni.⁷ Csehi tiszteletes fiainak további sorsáról nincsenek adataim.

A lelkészözvegyek és -árvák jogállása sem tekinthető egyértelműen rendezettnek, noha arra vonatkozóan már Bocskai István rendelkezett 1605-ben, adómentességükről két oklevelet állíttatva ki, az egyiket az erdélyi, a másikat a partiumi református lelkészözvegyek számára. Bocskai kiváltságleveléről a későbbiekben kizárólag a tisztántúli, tiszáninneri, bihari, szilágyási lelkészek és esperesek kértek megerősítő átírásokat, mégpedig hat ízben 1606–1648

5 Uo.

6 EREL, B 10, a Szilágyi traktus levelei, nr. 34.

7 Uo.

között⁸ – úgy tűnik, itt nehezebben illeszkedett a hagyományos jogrendbe a mentesség, többször is rá kellett erősíteni.

A férjük nevét viselő özvegy tiszteletes asszonyok adómentességét 1670 táján Erdélyben is kezdték mind több helyen kétségbe vonni, és a panaszokat összesítve az országos zsinat írásban tárta az 1671 márciusában üléselő országgyűlés elé: „Némelly szegény predikátorok decedálván és relictajok maradván, sokan közülük még az urok neveket viselik is, szintén úgy terheltetnek adózással, zsoldpénz adással és egyéb tereh viseléssel, mint egyéb paraszti rendek, melly hallatlan dolog a keresztyének között.”⁹ Apafi fejedelem a tanácsuraival tárgyalta meg e sérelmet, „keresztyéni kötelességünkben is járván az eklézsiáknak és azokban szolgáló predikatori rendnek procurálása, hogy Istennek dicsősége annál is inkább terjedjen,” elrendelte a vármegyéek tisztikarának, hogy „Articulus extálván arról, a tisztek őkegyelmek alkalmaztassák úgy magokat, hogy a predikátorok relictai ne terheltesse s ne is engedjék őkegyelmek, hogy a substitutusok ollyat kövessenek.”¹⁰

Bár kitűzött időhatáromon túl esik, mégis említésre méltónak tartom, hogy az adómentesség szinte egy évszázad múltán újra kérdésessé vált. 1760-ban Deáki Filep József püspök özvegye folyamodott a gubernátorhoz adómentességért, és Verestói György püspök a Főkonzisztóriumtól kért támogatást. Jelezte, hogy „noha vagyon is Deáknénak, úgy a több ilyen tiszteletes viduaknak is immunitasok a contributione capitis, de nincsen a contributione domicilii et proventuum terrae” (vagyis fejadót nem fizetnek, de a ház és a birtokjövedelem után igen), az érvelésben pedig Bocskai és Bethlen kiváltságleveleit lehetne használni.¹¹

Tűnődéseim során egyre erősödött az a benyomásom, hogy a lelkészcsaládok jogállásának rendezésére hivatott fejedelmi akciók, Bocskai és Bethlen kiváltságlevelei a rendi társadalomban az egyházi értelmiségiek szabaddá

8 Dáné Veronka: „Hogy gyászos állapotjok vigasztalást vehessen”. Bocskai István kiváltságlevele az erdélyi református lelkészözvegyek és árvák javára. In. *„Nincsen nekünk több hazánk ennél...” Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez.* Szerk. ifj. Barta János, Papp Klára, Bp., 2004. 181–182.

9 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1875–1898. (továbbiakban EOE) XV. 19.

10 Uo.

11 EREL, Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára, 35/1760.

válásának folyamatát indították el. Tonk Sándor megfogalmazása szerint joggal feltételezhető Bethlen Gáborról: „tudatosan segítette elő azt, hogy az értelmiségi utánpótlás szempontjából leginkább számba jöhető lelkipásztor leszármazottak számára biztosítsa a rendi társadalom szabta keretek között a szabad életet”, vagyis „egy latens értelmiségi réteget tett a rendi jogszolgáltatások birtokosává.”¹² Amint fennebb is láttuk, a folyamat korántsem bizonyult zökkenőmentesnek, a református fejedelmeknek a privilégiumok megerősítésével és egyéb intézkedésekkel kellett időről időre elhárítani a társadalmi ellenállás akadályait.

Azonban arra is vannak adataink, hogy némely földesurak könnyen adtak manumissiót jobbágyaik pappá lett fiainak. Radnótfáji János édesapja a Bánffy család radnótfáji szász jobbágya volt, ő 1688 táján írta alá a kolozsvári kollégium törvényeit, 1697-ben pedig a csekelaki egyházközségben szolgált, majd 1703-ban Szászvevessződön paposkodott, később Miriszlóra került. Bánffy László szabadította fel a jobbágyságból János tiszteletest, mégpedig önként és szívesen. Egyik fiát, a Hollandiába készülő Fáji Sámuelt köszöntötte Bánffy egy asztaltársaságban e szavakkal: „Szovalok kigyelmednek, Fáji uram! Adja Isten, hogy a mi embereink közül többen is származzanak ilyen emberek, mint kelmed.”¹³ Másik két fia is lelkipásztor lett, János Alvincen szolgált, József pedig Nagybányán és Szatmáron.¹⁴

Ugyanez a társadalmi felelősség fejeződik ki Pongrácz György és András 1698. október 10-én Soós Ferenc tiszteletes, a későbbi püspök kérésére kiállított felszabadító levelében: „minket más becsületes és jóakaró uraink és barátaink által s maga személyében is megtalálván kudui id. Soos Jánosnak, ugyan kudui örökös jobbágyunknak a fia, Soos Ferenc úr, hogy örökös jobbágysága alól felszabadítanók, melyhez képest megtekintvén (...) gyermekségétől fogva mellettünk véghez vitt hű szolgálatát (...) és hogy ennyivel is hazánkhoz és Isten dicsőségéhez való keresztyéni indulatunkat megmutassuk,

12 Tonk, 2000. 233.

13 Hermányi Dienes József: *Szépprózai munkái*. Sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit, Bp., 1992. 226.

14 Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, 1979. 137, 141.; Ferenczi Sándor: *Fáji János naplójának családtörténeti adatai*. Kolozsvár, 1914. 21.; Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, 1998. 160–161.

jobbágyi kötelessége alól, amelyben született, (...) Soos Ferencet jövendőbeli minden posteritássával együtt felszabadítjuk.”¹⁵

Soos a felszabadítás időpontjában már franekeri akadémikaként szolgált Bethlen László udvarában mint udvari pap, majd 1700-ban, amikor a kolozsvári egyházközség hívta meg egyik lelkipásztorául, az országos zsinat lelkészé avatta. Manumissionalis levelükben a Pongráczok arra is szabadságot adtak neki, hogy ha akarja, nemességért folyamodhat az uralkodóhoz. 1702-ben ezt meg is tette, november 24-én kelt I. Lipót armálisa, amely érdemeit így sorolja fel: „bár alacsony és nem nemes családból származott, mindamellett a tisztes tanulmányok és a szent tudományok kiváló gyakorlásával, melyeknek már bölcsőjétől fogva csaknem makacs szorgalommal neki feküdt, feddhetetlen erkölccsel és az előbb említett módon a tudományokból és a tudásból merítvén, a tudás oly magas fokára jutott, hogy mint a kolozsvári helvét hitvallású egyház papja, dicséretesen működött.”¹⁶ Hozzájárult a nemesítéshez a korábbi manumissio is.

Ugyanezt a megoldást alkalmazta fél évszázaddal korábban Csaholczi P. János fogarasi lelkipásztor, azzal a különbséggel, hogy neki már az apja is prédikátor volt Csaholcon, de a manumissiót ő nyerte meg földesurától, rozsályi Kun Istvántól, majd 1654. január 1-én nemességet is kapott II. Rákóczi Györgytől. Rangemelésénél nagy súllyal esett a latba a korábbi felszabadítás, valamint Kemény János Fehér vármegyei főispán, fogarasi főkapitány közbenjárása is.¹⁷ Frissen adományozott címerképe bibliát tartó palástos lelkipásztort ábrázol.

Dali Péter hátszegi lelkész szintén főúri közbenjárással, Naláczi István tanácsúr, hunyadi és zarándi főispán, dévai főkapitány segítségével szerzett nemességet 1686-ban, címerében arany színű biblia és kivont kard látható. Armálásának hosszú arengája mintha a Bethlen Gábor kollektív nemeslevelének közismert jelmondatára (*Arte et Marte dimicandum*) utalna, amikor kifejti, hogy a nemességszerzés két útja (*ars, mars*) közül az előbbi hoz nagyobb dicsőséget. Dali tiszteletes édesapja, István a Küküllővár melletti Majoshegyen élt Apafi jobbágyaként, providus címmel említi az oklevél. A nemességszerző

15 Soos Ferencz: A kudui Soos család. = *Genealogiai Füzetek*, 1912. (továbbiakban Soos, 1912.) 2.

16 Uo. 3.

17 ErdKirKvDVD XXIX. 260–262. Dáné Veronkának köszönöm az adatot.

három fia, ifj. Péter, István és Sámuel is szerepel az armálisban. Egyházi források Kükküllővári Péter néven tartották számon a személyét, 1686–1693 között szolgált a hátszegi ekléziában.¹⁸

A nemessé vált egyházi értelmiségi családokban hagyománnyá vált a tanulás a következő nemzedékekben is. Pápai Páriz Imrét az Academicum Collegium csábította Erdélybe a dunántúli végvárból, majd Franekerben és Leidenben tanult, hazatérése után pedig 1649-ben dési prédikátor lett és a traktus eszterésévé is megválasztották. Ugyanazon év december 1-én nemességet nyert II. Rákóczi Györgytől, az armálisban már szerepel Ferenc nevű fia, aki enyedi professzorként, neves orvosdoktorként, tucatnyi könyv szerzőjeként vonult be a magyar művelődéstörténetbe. A Pápaiak harmadik nemzedékében három fiú vált alkotó értelmiségivé: ifj. Ferenc nevéhez az enyedi kollégium számára megszerzett angliai segélypénz fűződik, egyébként orvosi diplomát szerzett, ifj. Imre ugyanott tanított logikát és görög nyelvet mint másodtanár, András pedig szintén orvosdoktor lett, édesapja *Pax corporis* című művének négy kiadását rendezte sajtó alá Kolozsvárott.¹⁹

A Nagyari família két nemzedékét tartja számon a művelődéstörténet. Nagyari Benedek, az apa, a Bethlen Kollégiumban tanult, majd öreg Rákóczi fejedelem alumnusaként járt hollandiai egyetemekre. 1648-ban Borosjenőre került igehirdetőnek és ebben a minőségében kapott nemességet 1650-ben. Váradi lelkész korában presbiteriánus elvei miatt fogságot is szenvedett, az 1660-as ostrom után Kolozsvárra hívták meg papnak. Két fia, Sámuel és József közül az utóbbi pályája ismert, hazai tanulmányai után ő is megjárta a külföldet, majd fogarasi lelkész és Apafi fejedelem udvari papja lett, kiváló prédikátor hírében állott.

Soós Ferenc püspök mindkét fia tanult külföldön, akárcsak az apjuk, ifj. Ferenc utána Kolozsvárott lelkészkedett, János pedig Rettegen. Lányai közül Krisztina Abats Márton tordai lelkészhez, Mária pedig id. Gyöngyösi János

18 A Szebenben 1686. március 23-án kelt nemeslevél a család magántulajdonában van Budapesten, fényképét és átírását Ősz Sándor Elődnek köszönöm.; *A hunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere*. II. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd, Kolozsvár, 2005. 11–14, 491.

19 Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Sajtó alá rendezte Nagy Géza, Bukarest, 1977. 11, 91.

krasznai lelkipásztorhoz ment feleségül.²⁰ Küküllővári Dali Péter három fia közül kettő tanult az enyedi kollégiumban, közülük ifj. Péter ágán követhető tovább az értelmiségi családja.

Azt az óvatos következtetést kockáztatnám meg, hogy a társadalmi köztötségektől szabadulni vágyó egyházi értelmiség nem hagykozott csupán Bethlen Gábor kollektív nemesítésére, hanem kihasználta a nemességszerzés adódó lehetőségeit, így minden kételytől és vitától mentesen tagozódhatott be a rendi társadalom szabad rétegébe. Jó néhányan választották ezt az utat a 17. században, Dáné Veronkának az erdélyi királyi könyvek lelkipásztor-nemesítéseit összesítő adattárából kiderül, hogy 1631 és 1679 között 23 erdélyi református prédikátor szerzett armálist. Korábbi társadalmi állapotukat általában plebeus kifejezéssel írták le az oklevelek, néhányuknak már felmenői is lelkészként szolgáltak. Hozzájuk számíthatjuk még Borzási János ördögösfüzesi és Makfalvi Ferenc magyarnemeyei lelkipásztorokat, akik 1678. január 4-én Belső-Szolnok vármegye Csicsókeresztúron tartott közgyűlésén mutatták be nemeslevelüket, és a kihirdetés ellentmondás nélkül megtörtént.²¹

Ez a megoldás azonban nyilvánvalóan nem volt járható a lelkipásztori kar nem nemes családból származó minden tagja számára. Kézenfekvőbbnek tűnt az a megoldás, hogy a lelkésszé avatott apa a fiait is taníttatta, ezzel biztosítva számukra a szabad állapotot. Így alakultak ki már a 17. században azok az ároni családok, amelyek tagjai több nemzedéken át egyházi szolgálatban álltak. Jó példa erre a Küküllő vármegyei Csávási Vas família, amely János deákkal kezdte a társadalmi fölemelkedést. Őt Bethlen Ferencné 1663 körül azzal a feltétellel manumittálta, hogy fiait taníttatja és egyházi szolgálatra adja. 18 évvel később a küküllői egyházmegye parciális zsinata is rögzítette jegyzőkönyvében e tényt, azzal a megjegyzéssel, hogy János deák teljesítette ígéretét. Valóban így is volt, mindhárom fia lelkipásztori pályára ment, Sámuel Kutyfalván és más küküllői gyülekezetben szolgált, Dániel Magyarországon

20 Soos, 1912. 6.

21 Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Belső-Szolnok vármegye levéltára (Fond Comitatul Solnocul Interior), Jegyzőkönyvek (Registre) Nr. 1. 1640–1684. p. 436. Dáné Veronkának köszönöm az adatot.

lelkészkedett, a legkisebb fiú, János pedig a nagymedvésieknek hirdette az Isten igéjét.²²

Igen meggondolkoztató kitétel szerepel a Bethlen família bonyhai jószágának 1711-es összeírásában, ahol az előbb említett három Csávási Vas lelkész neve is szerepel: „Ezek azért irattak fel, hogy ha a fiok papok nem lesznek, ne abalienálódkyanak.”²³ Úgy tűnik, a Bethlenek birtokain a lelképásztorra lett jobbágyok felszabadítása csak azzal a feltétellel érvényesült a következő nemzedékeknél, ha azok is egyházi pályára mentek.

Ugyancsak a Bethlenek környezetéből indult Bonyhai Simon György karrierje, apja Bethlen Elek jobbágya volt, az 1689-től Enyeden tanuló tehetséges és szorgalmas fiatalembert földesura is támogatta. Professzora, Enyedi István a külföldi egyetemjáráshoz szükséges összeget is Bethlen Elektől remélte megszerezni, 1695-ben kelt levelében bibliai párhuzammal, a keresztyén hitre tért szökött rabszolga, Onesimus történetével serkentette adakozásra a főurat: igen dicsőséges dolog, „ha a kegyelmed házának cselédiből maga választ Isten (mindnyájunknak s a kegyelmed házának is ura, erőssége) maga ecclesijában szolgáló papokat s tanítókat, kik az ecclesianak szolgálván minden keresztyén ember örömeinek szolgálnak.” Bonyhai tiszteletes meg is szolgált a támogatást, külföldi tanulmányútjáról hazatérve Küküllőváron lett lelkész és esperes, majd a püspöki tisztségre is megválasztották.²⁴

Bethlen Gábor armálisának hatását vizsgálva szinte közhelyszerűen tér vissza a szakirodalomban a megállapítás, hogy az immár nemessé vált lelkészutódok előtt más közéleti pályák is megnyílottak. Valóban több jelét láthatjuk ennek a forrásokban, de Dáné Veronka említett adatárából az is kiviláglik, hogy több, felmenőitől eltérő karriert választó prédikátor leszármazott ráerősített a fejedelem kollektív nemességére, és armálist szerzett magának. Pap alias Kis István katonai pályát választott, 1655-ben kapott nemesítéskor egyenlő súllyal esett a latba édesapja lelkészjellege és saját katonai szolgálata.

22 Tóth Levente: Egyházi karrier-lehetőségek a Bethlen család környezetében. In: *A történelmi Küküllői Egyházmegye egyházközségeinek történelmi katasztere. II.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Ősz Sándor Előd – Tóth Levente, Kolozsvár, 2009. 14.

23 Uo. 13.

24 Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szeged, 1992. 88.

Két kancelláriai deák is papi felmenőire hivatkozva jutott a nemesség soraiba. Barabás Péter 1655-ben a kisebb kancellária írnoka volt, ugyanebben az évben kelt nemeslevele a nagyapa, Hodor Kelemen kézdivásárhelyi lelkész érdemeit hozza fel indoklásul. Erdős Mihály deák 1664-ben kelt armálisa szintén a lelképásztor felmenőkre utal. Mindkettőjük címzése „nobilis” az oklevelekben.

Tanulmányom címe bizonytalanságot sugall, és ezt most sem oszlathatom el. Jóval tarkább a forrásokból kisejülő kép, mint ahogy korábban gondoltam, a lelkészcsaládok, a papgyermekes társadalmi helyzetének rögzítése a rendi világban változatos formákban valósult meg, bár a tendencia azért világosan látható.

SERF PRIESTS?

CONTEMPLATIONS ON THE LEGAL STATUS OF THE FAMILIES
OF MINISTERS IN 17TH-CENTURY TRANSYLVANIA

Reformed historiography, but also Hungarian historical scholarship in general, has taken it as a fact that Bethlen, issuing a patent of nobility in 1629 for the descendants of ministers, settled the legal situation of the aforementioned group once and for all. However, through methodical research during the past decades, the author has found much data that questions the standpoint mentioned above. In the study he presents, through particular examples, that the decree of the prince did not take full effect, due to resistance from the feudal state – individual cases of nobility granted to ministers and descendants of ministers in the post-Bethlen period attest to this. The issue of their legal status and, strongly related to this, that of their tax exemption, appeared even in the second half of the 18th century.

„KERESIK SOKAN RÉGI LEVELEIKET”
A LELKÉSZUTÓDOK PRIVILÉGIUMÁNAK ÉRVÉNYESÍTÉSE
A PARTIUMBAN

Tanulmányomban a kérdéskör áttekintésekor igyekszem megmaradni a címben jelzett partiumi egyházmegyék területén, jelesül a 16. században fokoatosan Erdélyhez csatolt Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros és Zaránd vármegyékben, kitekintéssel az úgynevezett hét vármegyére (Abaúj, Bereg, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ugocea és Zemplén), melyeket az erdélyi fejedelmek a nikolsburgi (1622) és linzi (1645) békékben biztosítottak maguknak.

Tonk Sándor manapság leggyakrabban idézett és interneten is hozzáférhető, 2000-ben megjelent tanulmányában¹ röviden megemlékezik az 1629. július 13-án kiadott oklevél hatályáról, későbbi megerősítéseiről. Zsinka Ferenc és Rugonfalvi Kiss István munkáira hivatkozva,² azoktól el nem szakadva megjegyzi, hogy azt többször átírták és megerősítették.³ Zsinkát követve

- 1 Tonk Sándor: Bethlen Gábor címeres nemeslevele a lelkipásztorok utódai számára. In. *Cselekvő hit. Emlékkönyv Csiha Kálmán püspöki szolgálatának 10 éves évfordulójára*. Kolozsvár, 2000. (továbbiakban Tonk, 2000.) 225–234.
- 2 Rugonfalvi Kiss István: Az egyházi rend közjogi helyzete Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa. = *Theologiai Szemle*, 1936. 1–6. sz. 283–301. (továbbiakban Rugonfalvi Kiss, 1936.); Zsinka Ferenc: Bethlen Gábor címeres nemes levele papok részére. In. *Nagyenyedi Album*. Szerk. Lukinich Imre, Bp., 1926. (továbbiakban Zsinka, 1926.) 101–110.
- 3 Miszerint I. Rákóczi György 1642. május 10-én Gyulafehérvárt kiadott oklevelében, Szántai Molnár Mihály tiszáninneni püspök, valamint Gönczi Milipas

hozzáteszi: „figyelemreméltó, hogy a kihirdetés, a megerősítés, átírás minden esetben a tulajdonképpeni Erdélyen kívüli, a Partiumban élő és kizárólag református lelkipásztorok kérésére történt”.⁴

Hadd tegyem ehhez hozzá, hogy magának az oklevélnek a megszületése is elsősorban a Partiumhoz, a tiszántúli református egyházkerület későbbi superintendenséhez köthető. Az 1629. november 25-én, Bethlen halála után tíz nappal tartott szatmárnémeti zsinat egyik, az egyházkerületi jegyzőkönyvben feljegyzett határozata így szól: „Litterae Privilegiales, quae Nobilitationem filiorum filiarumque Pastorum ab Illustrissimo Principe Gabrieli Bethlen, studio Stephani Kereszeghi erant extendae, etiam in partibus Ungariae a Corona Regia dependentalibus, primo animo Patronorum quorumlibet Comitatum nobis devincto in Comitatibus tandem publicentur”.⁵ A „studio Stephani Kereszeghi”-re azaz „Keresszegi István iparkodásának köszönhetően” kifejezésre hívom fel a figyelmet, ami sokat elmond számunkra, ugyanis a kieszközlést Keresszegi még mint zilahi lelkész és krasznai (szilágyi) esperes érte el,⁶ vagyis eleve a partiumi lelkészek törekvése állt a kiadás mögött. Eredményes ügykezetének minden bizonnyal része volt abban, hogy ugyanezen az említett szatmárnémeti zsinaton superintendenssé választották „204 férfiak által”.⁷

Rugonfalvi azt írja,⁸ hogy Keresszegi szava magában nem lett volna elég az oklevél megszületéséhez, ami igaz lehet, viszont törekvései összhangban

János felsőmisztótfalusi lelkipásztor kérésére a partiumi papság számára. I. Apafi Mihály 1668. július 6-án Radnóton ugyancsak a partiumbéli lelkipásztorok részére. Mária Terézia 1756. május 16-án Zoványi József Szilágy kerületi esperes és 1759. május 16-án Nagyfalusi János károlyi tractualis esperes kérésére. Végezetül II. József 1786-ban kiadott rendeletében úgy módosította Bethlen kiváltságlevelét, hogy annak hatályát azon lelkipásztorok utódaira korlátozta, akik a fejedelem idejében már a papi rend tagjai voltak.

4 Tonk, 2000. 230.

5 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) I.1.a.2. 56–57.

6 Keresszegi Hermán István 1616-ban lett zilahi lelkész, majd 1620. június 11-én krasznai (szilágyi) esperes.

7 L. 5. jegyz.

8 Rugonfalvi Kiss, 1936. 294.

voltak Bethlen azon tervével, hogy a hét vármegyét végleg Erdély közigazgatása alá helyezze, azaz halála után is ott maradjanak. Maga Keresszegi, még mint esperes, mutatta be Közép-Szolnok vármegye generalis congregatiója előtt 1629. augusztus 30-án az oklevelet, ugyanez a befogadás megtörtént Krasznában (augusztus 27.) és Biharban is (november 20.).⁹ Váró Ferenc szerint ugyanezek a kihirdetések megtörténtek Erdély-szerte, ennek kapcsán Bod Péter egyetlen adatára hivatkozik, mely szerint Alsófehérvármegyében (sic!¹⁰) 1630-ban történt meg a befogadás.¹¹ Az oklevél későbbi megerősítései viszont mind a Partium református egyházaihoz köthetőek, ami arra utal, hogy a lelkészutódok nemesi jogállásának elismerése minden bizonnyal ott ütközött a nagyobb ellenállásba.

9 Literae Nobilitares seu Armales Pastoribus eis que posteris utriusque sexus datae a Celsitudine principe domine Gabriele Bethlen.

1629. die vigesima septima mensis Augusti in generali congregatione universitatis dominorum et nobilem comitatus Crasnsensis exhibitae, lectae, publicatae, proclamatae, acceptatae et extradatae sunt praescriptiones literae nemine contradicente. Georgius Haczekij Juratus notarius sedriae comitatus Crasnsensis m.pr.

In Anno Domini 1629 die 30 Augusti in oppido Akos in congregatione generalis ac universitatis dominorum nobilium comitatus Zolnokiensis exhibitae per reverendum Stephanum Kereztzeghj in districtu Zilagiense ac comitatu Zolnokiense et Crasnsense etc. lectae, proclamatae, publicatae et extradatae sunt litterae praesentae donationales nemine contradictore appariente. Nicolaus Jwhos juratus notarius sedis judiciariae comitatus Zolnokiensis m.p.

Praescriptiones haec nobilitares exhibitae sunt in generali congregatione magnatum et nobilium comitatus Bihoriensis feria 3tia proxima post festum Beatae Elisabethae viduae Varadinj celebrata, publicatis, proclamatis, acceptatis ac extradatis per nobilium Johannem Torma juratum notarium dicti comitatus Bihoriensis nemine contradicente. Johannes Torma juratus notarius comitatus Bihoriensis m. pr.

10 Alsó-Fehér vármegye területét az 1764-es közigazgatási rendezés során hasították le az egykori Fehér vármegyéből és Aranyosszékből.

11 Váró Ferenc: Bethlen Gábor nemesítő iskolája. = *Erdélyi Múzeum*, 1903. 5. sz. (továbbiakban Váró, 1903) 239.

Első megerősítésére 1642. május 10-én került sor Gyulafehérvárott. I. Rákóczi György Szánthay Molnár Mihály tiszántúli (Erdélyből nézve tiszáninzeni) superintendens (*ecclesiarum orthodoxarum cis Tibiscanarum superintendens*) és Gönczy Milipás János felsőmisztótfalusi lelkész kérésére az oklevelet kifejezetten a kapcsolt részek lelkészei számára adta ki. 1668. július 6-án, Radnóton Apafi Mihály fejedelem erősítette meg másodszer a privilegiális levelet, ezúttal Nógrádi Mátyás tiszántúli püspök, Misley Mihály érmelléki és Kisfalvi Tamás bihari esperesek kérésére, ugyancsak a kapcsolt részek lelkészei számára.

Úgy látszik, hogy Erdélyben nemcsak a református fejedelmek korában, hanem az önálló fejedelemség megszűnte után sem tűnt sürgetőnek az újbóli megerősítés, viszont a Partiumban Mária Terézia uralkodása alatt is sor került reá. Az eddigi irodalom szerint két alkalommal is: 1756. május 16-án Zoványi József krasznai esperes, majd 1759. május 16-án Marosvásárhelyen Nagyfalusi Jánosnak, a nagykárolyi egyházmegye esperesének kérésére. Az 1759-es megerősítés Tiszántúli Egyházkerület Levéltárában lévő példánya¹² tanúsága szerint viszont 1756. június 24-én Közép-Szolnok vármegye közgyűlésén az Apafi-féle megerősítést mutatta be Zoványi, s erre utal Mária Terézia oklevele is 1759-ben. A tévedés forrása Váró Ferencen keresztül Petri Mór, akinél ismereteim szerint először bukkan fel az 1756-os dátum,¹³ ráadásul Várónál már a hónap és nap (május 16.) is megegyezik az 1759-es, immár hiteles hónap és nap jelölésével.

Szintén elterjedt a vonatkozó irodalomban – Zsinka és Rugonfalvi nyomán Tonk Sándor is írja –, hogy „II. József 1786-ban kiadott rendeletében úgy módosította Bethlen kiváltságlevelét, hogy annak hatályát azon lelképásztorok utódaira korlátozta, akik a fejedelem idejében már a papi rend tagjai voltak.”¹⁴ Nos, itt újabb tévedésről van szó, melynek forrása Váró Ferencen keresztül megint csak Petri Mór,¹⁵ aki így ír: „II. József e privilegiumot aztán úgy értelmezte, hogy csak azokra vonatkozik, kik e privilegium keletkezésének idejében már mint papok működtek”. Petrinél hivatkozik Vajda László alapvető jogtörténeti munkájára („Az erdélyi polgári magános törvények

12 TtREL I.I.C.I. (P.H. 8/1759.)

13 Petri Mór: *Szilágy vármegye monográphiája. I. Szilágy. Az eltűnt Közép-Szolnok s Krasznai vármegyék.* [Bp.], 1901 (továbbiakban Petri, 1901.) 524.

14 Tonk, 2000. 230.

15 Petri, 1901. 525.

históriája”), viszont alaposan félreértelmezte azt – s talán maga Vajda is tévedett. Vajda ugyanis szilágyi és a Rikán túli református papokról beszél „akiknek Bethlen Gábor privilegiumot adott volt ugyan, hogy ne csak magok, hanem ő általok gyermekeik is nemesítesse meg, azonban ezen privilegiumoknak elsője csak az akkora élt papokra gyermekeire szorított, a második pedig egészen eltöröltetett II. József császár fejedelmünk által.”¹⁶ Többen hivatkoznak erre a bizonyos 6640. számú rendeletre, de helytelenül.¹⁷ Pedig a kérdést akár Pokoly Józsefnél is helyesen értelmezve találjuk meg. Ugyanis az említett rendeletet „a határőrvidéki székely katonaságra való gond hozta magával, hogy a székelyföldi lelkészekre kiváló gondja volt a császárnak. Már 1780-ban jelentést kért arról, hogy a székely székelyekben miféle papi bér a szokásos, mivel panasz érkezett hozzá, hogy az ottani, illetőleg a háromszéki papok «megkorrigálták a képét». 1784-ben a háromszéki papság: «a militaris helyeken levő ministerium» összeírását, a papi bérek állásának a kimutatását kívánja újból és a következő évben maga szabja meg, hogy a székely határőrvidéki katonaság minő nagyságú papi képét fizessen. Azonban a császár által «megkorrigált» kepe nagyon érzékenyen sújtotta a háromszéki papokat, kik 1786-ban a Bethlen Gábortól, 1614-ben nyert privilégiumaik nemesi előjogosítását is elvesztették és ezért a kézdi egyházmegye azzal a kéréssel fordult az uralkodóhoz, hogy a papi képét emelje. A gubernium ez ügyet véleményezés végett azonnal leküldötte ugyan a főconsistoriumnak, de csak 1789-ben adta ki azt a rendeletét, hogy a katonák részéről megszabott kepe a nem katonákra, az u. n. provinciálistákra nem szól, tehát azok a régi rendes képét tartoznak fizetni.”¹⁸

Vajda a szemtanú hitelességével írja ugyanakkor, hogy „ami a szokást illeti, ez azon privilegiumokat a következő s mostani papok gyermekeire is terjesztette.”¹⁹ Vajda véleménye helytállónak tűnik a Partiumra vonatkozóan is, ugyanakkor a Tiszántúli Egyházkerület jegyzőkönyve szerint többször is foglalkoztak egészen a generális zsinat szintjén a privilégiumokkal. 1658-ban

16 Vajda László: *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek első könyve*. Kolozsvár, 1830. (továbbiakban Vajda, 1830.) 63.

17 Váró, 1903. 240.; Zsinka, 1926. 107.

18 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. III. Erdély a Habsburg-házi királyok fennhatósága alatt. 1690–1881*. Bp., 1904. 129.

19 Vajda, 1830. 63.

maga Tornai Pap István írta be a jegyzőkönyvbe, hogy Barcsay Ákos (fejedelem 1658–1660) a lelkészekre adót vet ki, minden bizonnal az ötszáz ezer dukát hadisarc kifizetése érdekében, emellett hűségesküt is követelt tőlük.²⁰ Tudjuk, hogy az adó lelkészekre való kivetése óriási felháborodást váltott ki.²¹ Az 1686-os debreceni zsinaton azt a határozatot hozzák, hogy a fejedelem elé járuló püspök, Körmendi P. Péter tárja fel sérelmeiket, miszerint a lelkészek fiait a nemesek jobbágyá akarják tenni. A megfogalmazás túlságosan általános, nyilván voltak konkrét esetek, hogy milyen nagy számban és hol, nem tudjuk.²² A privilégiumok fenyegetettsége viszont akkora lehetett, hogy az egyházkerület saját kezdeményezésére 1688-ban olyan határozatot hozott, hogy a lelkészek fiaikat vagy papi pályára adják, vagy iparosnak, és akiből kézműves lesz, az költözzön be valamelyik szabad királyi városba, hogy ne kerüljön jobbágy sorba.²³

1693-ban új korszak kezdődött a Partium életében: ekkor hivatalosan visszacsatolták Magyarországhoz, ugyanakkor Kraszna, Közép-Szolnok és Zaránd vármegyéket csak az adózás tekintetében, hiszen közigazgatásilag továbbra is Erdélyhez tartoztak. Ez a kettős függés 1732. december 31-ig tartott, ezután III. Károly rendelete alapján Kraszna, ugyanígy Közép-Szolnok és a Kővár vidék Zaránd megyével együtt minden szempontból a Gubernium fennhatósága alá kerül. Viszont az egyházkormányzat szempontjából 1822-ig megmaradtak a Tiszántúli Egyházkerület igazgatása alatt, ami aztán számos problémát szült.²⁴

20 TtREL I.1.a.2. 96.

21 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. II. 1605–1690.* Bp., 1904. 242–245.

22 „Cum Venerabilis D[ominus] Superintendens salutaverit Celsissimum Transilvaniae Principem R. D. Parochorum difficultatibus moderi studeat e[xempli] g[ratia] (1) Parochorum Filios D. Nobiles persequuntur et subjicere sibi volunt pro subditis.” TtREL I.1.a.2. 152.

23 „Pastores liberos suos curent diligentissime enutriri vel in artibus liberalibus vel Moechanicis sub poena depositionis, qui Moechanicis artibus addicti fuerint, inhabitent Civitates Liberas ne cogantur subire Jobbagationatum.” Uo. 156.

24 Szabadi István: A szilágyi (krasznai) egyházmegye és az erdélyi egyházkerület kapcsolata a 18. században. = *Egyháztörténeti Szemle*, 2013. 4. sz. 31–37.

A generális zsinat 1695-ben Friedrich/Federico Veteranihoz, Erdély katonai kormányzójához fordul oltalomlevélért, hogy őfelsége katonái kíméljék meg a nemesi teleknek számító parókiákat és iskolákat a katonai beszállásoktól, sarcoktól, marhák elhajtásától stb.²⁵ 1702-ben a nábrádi illetőségű Vég György, hogy a jobbágyi sorból meneküljön, álnokul a papi státus tagjának színlelte magát, az esetre jegyzi meg a jegyzőkönyv írója: „asinus ad lyram non receptitur.” Világosan látszik, hogy a státus védelme biztosított volt, jól lehet az eset nem beszél a személyes nemesi állapotról.²⁶ 1758-ban a rábéi pap, Rápóti Mihály panaszkodott, hogy a váradi püspöki decimator tizedet és kilencedet szedett a parochiális föld után tőle és a tanítótól. A kerület határozata szerint a püspöki provizorhoz kell fordulni, mert ők soha nem adtak semmi effélét.²⁷ Az 1770-es 1780-as évekből szintén egy-két esetről van tudomásom Szilágyi Sámuel superintendens levelezése nyomán.²⁸ Vári János (anyja nemes, apja libertinus) ároni sarj voltáról kért igazolást 1772-ben a püspöktől, mert sokat zaklatják.²⁹ 1784-ben a bihari tractus papjai panaszolták, hogy a váradi vásárban vámot követeltek tőlük, más sérelmes esetekről is tájékoztatták a püspököt és kérték privilégiumaik védelmére.³⁰ Egy keltezés nélküli levelükben pedig a szilágyi tractus papjai folyamodtak ugyanezért.³¹

Mindemellett általánosságban elmondható, hogy a református lelkészek tekintélye egyre inkább aláhanyatlott a 18. század második felében. Ahogy Pokoly fogalmaz: „A XVII. és XVIII. századbéli hierarchicus kormányzat nem ártott meg a világiak buzgóságának, de a XVIII. századi küriarchia megfojtotta a papság lelkesedését. Ekkor veszi kezdetét a papnak a világi urak s a kurta nemesek által való lenézése, az apró patronusok zsarnoksága.”³²

25 TtREL I.1.a.1.2. 167–169.

26 „Georgius Vég Nabradiensis Jobbagionatu effugere et subdole Ecclesiastico statui se insinuare volens asinus ad lyram non receptitur.” TtREL I.1.a.1.2. 189.

27 TtREL I.1.a.1.3. 336–337.

28 TtREL I.2.1.

29 Uo. Szi-183.

30 Uo. Szi-468.

31 Uo. Szi-508.

32 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története. V. Az egyházi intézmények története* Bp., 1905. 39.

Valóban számos ilyen esetről tanúskodnak a források. Rácz István „Egyház és társadalom” című művében fogalmaz így: „nem tartozik a sokat bolygatott kérdések közé, ám a társadalomtörténeti kutatás nem kerülheti el annak a szempontnak a felvetését, hogy a prédikátorokat az egykorú társadalmi ranglétrának melyik fokára állították?”³³ A rendi, nemesi szemlélet határozta meg a kor gondolkodásmódját, és számos példát tudnék idézni arra, hogy a magát nemesnek valló prédikátor hányszor igyekezett elhatárolni magát a parasztoktól. A bihari falu, Nagyrábé lelkész-tanítóját elmarasztaló bíró szemébe vágta a tiszteletes: „Nem parancsol nekem egy rossz paraszt bíró.”³⁴ Ugyanekkor a nemesi jogállású kurátor is a vele egyházi peres ügybe keveredett, a templom kulcsát kiadni nem akaró lelképásztor nemességét nézte semmibe.³⁵ Vice versa a „nemesi öntudat” hangja szólalt meg a bagosi prédikátorban, amikor marasztásának idején a vizitátor előtt felhánytorgatták a vele kapcsolatos panaszokat, és a sértett pap azzal válaszolt, hogy „ilyen Dehonestiora pedig azt kérdem, még mint pap is, nemes ember is, ki adott kenteknek paraszt létekre Just.”³⁶

Annyi biztosnak tűnik, hogy a prédikátorok nemesi jogállását a Partiumban törvényi szinten nem kérdőjelezték meg, és összességében elmondható, hogy a hivatalban lévő lelkészek esetében magának a nemesi státusnak az elismerése viszonylag kevés gondot okozott. Tudunk több esetről viszont, amikor a lelkészek utódai fordulnak jogorvoslatért az egyházhoz. A korábban említett, Vári János-féle eset mellett a legbeszédesebb az a levél, amelyet 1771-ben írt Szilágyi Sámuelhez erdélyi superintendens társa, Dési Lázár György.

„Itt a mi hazánkban a nemesség iránt való productióval minden rendbéli embereket a papokon kívül keményen zaklatnak, keresik sokan régi leveleiket mindenfelé, de nem találnak. Nevezetesen vannak olyan személyek akik papok fiai, de külső állapotra adták magukat, az ilyenek keresik erősen a néha b. e. Bethlen Gábor fejedelem donációját, amelynek cópiája ugyan feltaláltatik, de úgy értették, hogy az originális kegyelmeteknél vagyon Debrecenben,

33 Rácz István: *Egyház és társadalom*. Debrecen, 2002. (továbbiakban Rácz, 2002.) 95.

34 TtREL I.289.d.1.

35 „Szarok én a te nemességedre!” – szólt oda a papnak a parókia küszöbén. TtREL I.289.d.1.

36 Rácz, 2002. 98.

azt magam is úgy értettem kegyelmed 26 Martii 1771. datált leveléből. Azt írja ugyan kegyelmed, hogy ezelőtt valaki azon originálist bé hozta volt [Erdélybe], és itten valamelyik káptalanba bé írták, keresik mindenfelé, de nem találják. Általam azért jelentetik kegyelmednek, hogyha azt a jót cselekedné kegyelmed, hogy valami bizonyos embertől bé küldené, nagy háladatossággal megköszönnék (...).”³⁷

Arról van szó tehát, hogy 1771-ben tehát Erdélyben nem volt eredeti példánya a Bethlen-féle 1629-es oklevélnek, ha volt is (a korabeli gyakorlat szerint több példány készülhetett), az ekkorra elkallódott. Debrecenből kölcsönöztek tehát át az eredeti példányt, azt 1772 nyarán vissza is szolgáltatták becsületesen.³⁸ Ez a kölcsönzés nem az első eset, az 1753-ban Szatmári Paksi István vezetésével Erdélybe induló küldöttség például többek között azt az instrukciót kapja, hogy saját püspöküktől, Zoványi György tiszántúli superintendenstől ugyan kérjék már el az okleveleket, készíttessenek róla transumptiót, az eredetit pedig hozzák haza Debrecenbe. Zoványi ugyanis magánál tartotta Zilahon az egyházkerület legértékesebb és legrégebbi iratait, Zilahról igazgatta a kerületben lévő mind erdélyi, mind magyarországi egyházmegyéket, az egyházkerület legrégebbi, 16–17. századi jegyzőkönyvét is magánál tartotta, ezért 1736-ban egy újat kellett kezdeni Debrecenben.³⁹

Az 1750-es évek végén az előbbi Zoványi fiával, Zoványi József szilágyi esepressel került konfliktusba a Tiszántúli Egyházkerület. Többször foglalkoztak ügyével, ugyanis az egyházkerület még apjánál lévő irat ládájából („ex cista V. Superintendentiae”) önhatalmúlag kiemelt három oklevelet, hogy a róluk készült transumptiót a kolozsmonostori konvent helyezze el.⁴⁰ A kerület

37 TtREL I.1.b.10. [157.sz.]

38 Dési Lázár György superintendens írja: „Vehették é valami hasznát az atyafiak nem tudom, talán nem fordult elő dolgok, már nem is fordul elő az idén, mert annak a’ Productionale Forumokon vagyon ideje Húsvét előtt és utána folyó napokban, a’ mint nevezik in Foro Tridicasteriali, mivel akkor együtt vagyon az Excels. Gubernium, a’ Királyi Tábla és a Vármegyék Fő Tisztei.” TtREL I.1.b.11. [179. sz.]

39 TtREL I.1.a. 2–3.

40 „tres litteras privilegiales ex cista V. Superintendentiae exemptas, qui respondit se aliorum quoque usum consilio easdem litteras prius ab Incl. Tab. Regia Trannica transumtas velle in Capitulum Claudiopolitanum reponendas curare

visszakérte, s egy év múlva vissza is kapta az eredeti okleveleket.⁴¹ 1764-ben a szatmári esperes kérte lemásoltatásra az oklevelet, neki már csak hitelesített másolatát küldték el.⁴²

Majd 1790-ben az érmelléki, bihari, krasznai és közép-szolnoki egyházmegyék küldöttsége kérte el mind az eredeti okleveleket, mind a „három rendbéli capitulare transumptumokat”, melyek 1753-ban Gyulafehérvárott, a káptalanban készültek, hogy a vármegyei közgyűléseken azokat bemutathassák, igazolva maguk és utódaik nemességét. Az eredeti oklevelek csak 1799 novemberében kerülnek vissza Debrecenbe, a transumptumok még akkor sem.⁴³

Még a tiszántúli egyházkerületi levéltár első reánk maradt, 1823-as jegyzékében is szerepel a diploma a 125. szám alatt.⁴⁴ Ekkor már, ahogy Zoványi Jenő fogalmaz, a Tiszántúli Egyházkerület kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy az Erdélyhez tartozó eklézsiák a magyarországi eklézsiáktól elszakasztassanak.⁴⁵ A partiumiak törekvése érthető volt: az erdélyi rendek számára 1691-ben kiadott Diploma Leopoldinum kedvezőbb helyzetbe hozta az erdélyi reformátusokat, mint a magyarországi egyházigazgatás alatt élő hittestvéreiket (az erdélyi négy bevett vallás addigi jogai megmaradtak).

Verum hoc propositum ab omnibus improbatum est, eidemque Reverendo seniori injunctum est, ut easdem Privilegiales in originali prima statim occasione ad Rev Superintendenti resignet, Sufficiet enim ut copias transumtas apud se retineat” TtREL I.1.a.4. 1759. p. 8.

41 Zoványi József önhatalmúlag vette ki az okleveleket, a püspök előtt személyesen tegyen vallomást az ügyről. TtREL I.1.a.4. 1760. p. 14.; 1760 aug. 12. p. 17., Zoványi visszadta a superintendens kezébe azokat.

42 „Rev. D. Senior Tractus Szathmariensis petit ut Diplomata Principum Transylvaniae de Nobilitate Pastorum eorumque Liberorum ad ipsum transmitterentur gratia productionis; resolutum est, ut in vidimato [láttamozott] pari communcentur erga restitutionem”. TtREL I.1.a.4. 1764. jan.17. p. 54.

43 TtREL I.1.c.1. [PH 4/1793]

44 TtREL I.1.b.71. [1568. sz.]

45 Zoványi Jenő: *A tiszántúli református egyházkerület története. I.* Debrecen, 1939. 90.

Az elszakításra végül 1818–1821 között került sor, a közép-szolnoki egyházmegyét ennek kapcsán ketté is osztották.

Ezt követően adták át, többek között, az 1629-es Bethlen-féle oklevelet az Erdélyi Egyházkerületnek 1824. augusztus 16-án. Az átvevő Tóth Gergely szilágyi egyházmegyei assessor volt, az átvétel helye pedig Debrecen.⁴⁶ Közvetlen előzményként az erdélyi Főkonzisztóriumnak az oklevelek átadására vonatkozó kérését Péchy Imre tolmácsolta a tiszántúli kerületi közgyűlés felé 1823. október 4-én, aki „előmutatta és köz kézhez szolgáltatva” azokat.⁴⁷ 1824 augusztusában zilahi Laskay Sámuel királyi tanácsos, Közép-Szolnok alispánja kérte ki Debrecenből a privilegialis leveleket, a közgyűlés döntése után egy nappal sor is kerül a fentebb említett átadásra.⁴⁸ 1825 májusában a Helytartótanács azzal a kéréssel küldte vissza a kerületi jegyzőkönyvet, hogy informálják, miféle privilégiumokról van szó. A közgyűlés határozata: „tudósítani fogják a Helytartótanácsot, hogy a Bethlen-féle privilégiumot küldték át a Partiumbeli prédikátoroknak „minthogy az nekik lévén conferálva őket illeti.”⁴⁹

46 TtREL I.1.b.73. [1598. sz.]

47 „Előmutatta és köz kézhez szolgáltatva Méltóságos Vice Palatinus és Fő Curator Úr [Péchy Imre] azon hat rendbéli Diplomákat, a’ mellyek az Erdély Országi és Partiumbeli Prédikátoroknak és azoknak mindkét neme lévő Maradékaiknak nemességekről szólnak a’ melly Diplomákat azért vett volt ki fen tisztelt Fő Curator Úr az Archivumból, hogy azokat transumáltatván, magok az eredeti Diplomák az Erdély Országi Méltóságos Fő Consistoriumnak annak kérésére által adódjának; a’ Transumáltt mássai pedig a’ nevezett Diplomáknak a Fő Tiszteletű Superintendentia Archivumába bé tétetvén meg tartódjának. Íródjék Méltóságos Consiliarius Laskay Sámuel Úrnak, hogy az említett Diplomákat reversalis mellet kezéhez venni, és a’ Méltóságos Fő Consistoriumnak által adni méltóztasson. A’ Transumtiora tett költség pedig a’ melly ezöstbe 6. Forint ezenkívül váltóban 30 az Agentialis Cassára assignáltassék.” TtREL I.1.a.12. 1823/97. sz.

48 „Laskai Sámuel cs. és k. tanácsos kívánja, hogy a privilégiumokat a superintend. archivumból adják át Tóth Gergely Szilágy és Közép-Szolnoki egyházvidéki assessornak. A közgy. hat.: az 1823/99 (sic! Recte: 97.) számú hat. szerint receptisse mellett adattassanak ki.” TtREL I.1.a.12. 1824/77. sz..

49 TtREL I.1.a.12. 1825/91. sz.

Végül hadd utaljak Tonk Sándor többször emlegetett tanulmányának első jegyzetpontjára: „az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára a Bethlen-féle ármális mellett még két, az erdélyi lelkipásztorokat, pontosabban azok özvegyeit és árváit illető oklevelet őriz. Hogy valamikor egy helyütt őrizték őket mutatja, hogy a három oklevél hátlapján a levéltáros által készített szokásos tartalmi kivonat egyazon kéznek az írása.”⁵⁰ Nos, valóban egy helyütt őrizték őket, tudniillik Debrecenben.

50 Tonk, 2000. 225.

“MANY ARE SEARCHING FOR THEIR LETTERS OF OLD”
– ASSERTING THE PRIVILEGES
OF MINISTERIAL DESCENDANTS IN PARTIUM

The document issued by Gábor Bethlen on 13 July 1629 ensured nobility for the descendants of ministers. Not only its existence and its proclamation, but also its confirmation and rewriting in the next 150 years happened, in every case, outside of Transylvania, on the request of Reformed ministers living in Partium. In the 17th – 18th centuries, the noble status of preachers in Partium was not questioned on a legislative level, and in general it can be claimed that the recognition of the noble status itself in the case ministers in office was met with relatively little difficulty. Several cases are known, however, when the descendants of ministers appealed for legal remedy to the church. This occurred in Transylvania, but even more often in Partium, which, before the Turks were ousted, had belonged to Transylvania, after which, however, its major part was annexed to Royal Hungary, where they were beyond the jurisdiction of the Diploma Leopoldinum of 1691, previously so favourable for the Protestants. It is also discussed that the original diploma of Bethlen, now in Kolozsvár (Cluj-Napoca), was kept in Debrecen until 1824, in the Archives of Transtibiscan Reformed Church District.

A BETHLENI BETHLEN CSALÁD SZEREPE
AZ UDVARHELYI REFORMÁTUS ÉGYHÁZMEGYÉBEN
(17–18. SZÁZAD)

Az erdélyi egyháztörténet kutatói számára közsímet, hogy a református egyház szervezeti fejlődésére és működésére már a 16. századi kezdetektől jelentős mértékben rányomta bélyegét a protestáns főúri körökkel kialakult szoros kapcsolat. A sajátos intézményi fejlődésnek két eltérő – külső, politikai okok alakította – periódusát szokás megkülönböztetni. A kettő közötti éles határvonalat Erdélynek a Habsburg-birodalomba való betagozódása jelentette. Míg a fejedelemség korában az orthodoxa religio megkülönböztetett figyelemben részesült, kivételezett státussal bírt, és gyakran a fejedelmi politika központi elemévé vált, addig a 18. században ezt a szerepét elveszítette, és a megváltozott politikai körülmények között olyan szervezeti átalakuláson ment át, mely a Habsburg kormányzat katolikusokat favorizáló egyházpolitikájával szembeni hatékonyabb protestáns érdekképviseletet kívánta biztosítani.¹

Jelen írásunkban a bethleni Bethlen család példáján keresztül próbálunk betekintést nyújtani több mint másfél évszázad történetébe. Az iktári ágból származó Bethlen Gábor fejedelem a bethleni Bethlen ággal való viszonya nem korlátozódott csupán a vérségi kapcsolatok számon tartására (Bethlen János

1 A református egyházkormányzat sajátos erdélyi intézményéről, a *Supremum Consistorium* kialakulásáról, a 18. század első évtizedében történt szervezeti változásokról Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 230. Kolozsvár, 2000. (továbbiakban Sipos, 2000.) 58–61, 73–78.

kancellár nagyanja és a fejedelem anyja testvérek voltak), hanem, Bethlen Miklós önéletírása szerint, figyelemmel kísérte és pártfogásába vette az apját korán elvesztő Bethlen János későbbi kancellárt, aki a fejedelem kedveltjei közé tartozott.² Alább nyomon követjük, hogy a már felvázolt 17–18. századi politikai és egyházpolitikai körülmények milyen módon befolyásolták egy protestáns főúri család tagjainak egyházukhoz való viszonyulását, különböző korokban mennyire voltak képesek érvényesíteni saját célkitűzéseiket, vagy akár a központi kormányzat elképzeléseit. Vizsgálódásunk helyszíne a történeti Udvarhelyi Református Egyházmegye, mely a 17–19. századokban magába foglalta nemcsak az egykori Udvarhelyszék reformátusságát, hanem Fehér, (később Felső-Fehér) vármegye kilenc és Küküllő vármegye két falujának lakóit is.³ Tudomásunk szerint Erdély egyetlen vidékével kapcsolatosan sem készült még hasonló vizsgálat, így az itt megfogalmazandó konklúzióinkat nem tekintjük általános érvényűeknek, inkább csak esettanulmányként kezeljük.

Korábban már többször is foglalkoztunk Udvarhelyszék vagyonos református családjaival, szolgálónépségük számával.⁴ Itt mindössze annyit emelünk ki, hogy az Ugron család mellett már a 18. század közepétől a Bethlenek szerepeltek a legjelentősebb vagyonnal. Mindemellett a politikai életben is igen aktív szerepet játszottak, és ez megmutatkozott egyházszervező és támogató tevékenységükben is. A család tagjait már a kezdetektől ott találjuk a Főkonzisztórium világi főurai, akárcsak a református kollégiumok, gimnáziumok főgondnokai, gondnokai között. Nevükhöz jelentős adományok fűződnek,

2 „... az unitaria vallásból való kitérést is vett árvaságában ... a nagy fejedelem, Bethlen Gábor kegyelmes protectiója által, ki is annyira szerette, hogy azt mondotta: ha az egy testvéröccsének, Bethlen Istvánnak fiai nem volnának, fiává fogadná.” Bethlen Miklós élete leírása magától. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. Szerk. V. Windisch Éva, Bp., 1980. 487.

3 (Felső-)Fehér vármegyei falvak: Héjjasfalva, Fehéregyháza, Petek, Alsórákos, Olthévíz, Voldorf (Dombos), Moha, Sárpatok, Szederjes. Küküllő vármegyei falvak: Nagybún és Kisbún.

4 Tóth Levente: Egyházi és világi elit az Udvarhelyi Református Egyházmegyében (17–19. sz.) In: *Erdély-történeti könyvek* 8. Szerk. Takács Péter, Debrecen, 2009. 237–239.; Tóth Levente: Nemesi gyülekezet-alapítások az Udvarhelyi Református Egyházmegyében. = *Areopolisz. Történelmi- és társadalomtudományi tanulmányok*, 2010. 62–63.

iskolákat alapítottak, kollégiumi könyvtárat gyarapítottak, szegény diákokat segítettek itthoni és külföldi tanulmányaik során. Patrónusi tevékenységük ezen oldala – jelentőségük miatt is – kellőképpen ismert és feltárt része az egyház és a család történetével foglalkozó műveknek.⁵ Az udvarhelyi reformátussággal fennálló szoros kapcsolatukat mi sem bizonyítja jobban, mint Bethlen János kancellár 1670-ben tett alapítványa, mellyel az addigi partikulát gimnáziumi rangra emelte. Ugyanakkor az iskola törvényeiben – melyet az 1671-es nagyenyedi zsinat hagyott jóvá – megállapított öt felügyelő mellett a gondnoki testület tagja volt mindenkor a Bethlen család egyik képviselője is.⁶

Bethlen János tevékenysége fejedelmi biztosként

A kancellár patrónusi tevékenysége a református egyház és iskolaügy szempontjából kiemelkedő jelentőségű és közismert. Országos nevű politikusként egyházpolitikai kérdésekben is irányító szerepet játszott, sőt a központi intézkedések „gyakorlatba ültetésének” is gyakran résztvevője volt. Ezirányú tevékenységét néhány udvarhelyszéki példa bemutatásával szeretnénk megvilágítani.

A későbbi kancellár és történetíró 1613-ban született Kisbúnon. Mostohaapja, Macskási Ferenc, de legfőképp a külföldi akadémiákat is megjárta tudós nevelője, Keresztúri Pál hatására unitárius vallását elhagyta, reformátussá lett. Erdély egyik leggazdagabb főura volt, kiemelkedő támogatója a református egyháznak és iskolaügynek. 1665-től a Nagyenyedre költözött kollégium első gondnoka, majd Zsófia lányának 1668-ban történt halála után a lányát illető örökségből 4000 ft-ot fordított az udvarhelyi iskola megszervezésére, amellyel az gimnáziumi rangra emelkedett. 1670-től a gimnázium főkurátor-ságát is ellátta. A század negyvenes éveiben többnyire Kisbúnon tartózkodott, ahol 1640–41 táján újjáépíttette a kastélyt. Később több kormányzati és

5 P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed, 1868.; Sipos, 2000.; Jakó Zsigmond: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*. In. Uő: *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bukarest, 1976. 219–250.; Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp., 1927. (továbbiakban Lukinich, 1927.)

6 Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*. Székelyudvarhely, 1895. 8.

törvényhatósági (fő)tisztséget viselt: II. Rákóczi György idejében táblai ülnök, majd 1656-tól küüllőmegyei főispán, 1657-től fejedelmi tanácsos, 1660-tól Udvarhelyszék főkapitánya. Élete utolsó szakaszában egészségi állapota megromlott, kancellári teendőit többnyire Keresdről látta el. Az udvarhelyszéki reformátusságerít kifejtett tevékenységét sokszor emlegették már, ennek kapcsán azonban megelégedtek iskolaalapító és főgondnoki érdemeinek kiemelésével és méltatásával. Úgy gondoljuk, református egyháztörténeti szempontból legalább ilyen fontosságú és jelentőségű munkát végzett a század közepe táján a szék területén több alkalommal is fejedelmi biztosként. Itteni ténykedése a fejedelemség országos (egyház)politikájának részeként értelmezhető. Háttérül szolgált, hogy az 1638-as dési gyűlést követően jószágvesztés terhe alatt tulajdonképpen kötelezték a szombatos vallás követőit, hogy a négy bevett felekezet valamelyikére áttérjenek. A kivizsgálások, vallatások és felekezeti összeírások Erdély-szerte elkezdődtek, minek következtében nemcsak a szombatos vallás követői, de az unitáriusok is nemegyszer célponttá váltak. Az intézkedések végrehajtásában jelentős szerep hárult a református birtokos nemesség képviselőire, jelenlétük és fellépésük nagymértékben befolyásolta egy-egy települése felekezeti viszonyainak meghatározását, átrendeződését.

Az Udvarhelyi Református Egyházmegye területén Héjjasfalván, Székelykeresztúron, Székelymuzsnán, Szentersébeten, a két Solymosban és Böződön folytattak kivizsgálásokat. Ezek a későbbi törvénygyűjteményben, az *Approbatae Constitutiones* I. rész I. cím 7. c.-ben leírtak szerint folytak: minden egyes felekezetű településen, ahol csak egy templom volt, a négy bevett vallás tagjaiból álló bizottság döntése értelmében a többséget alkotó felekezetnek jutott a templom (*maior pars*), a kisebbségben lévő más vallásúaknak (*minor pars*) pedig arányukhoz mérten újat kellett építeni közös erővel. Ennek értelmében a falvak lakóinak felekezetenként való összeszámlálása után a négy összeíró biztos a többséget alkotó egyház képviselőinek adta át a templomot, parókiát, valamint az eklézsia minden külső és belső javait.

Héjjasfalván a reformátusok és unitáriusok közötti perlekedést 1639-ben jegyezték fel először egy vallatás alkalmával, mikor az itteni lelkész és a hívek közötti veszekedés kapcsán megkérdezték a falubelieket.⁷ A falubeli

7 Konecz József: A héjjasfalvi orthodoxus és unitárius atyafiaknak tusakodása a XVII. században. = *Keresztény Magvető*, 1884. I. sz. (továbbiakban Konecz, 1884.) 27–32.

reformátusoknak ekkor még nem volt saját lelkészük, de 1639. augusztus 25-én kiadott levelében a fejedelem védelmébe vette őket, elrendelve, hogy az unitárius pap nem kérhet tőlük fizetést. Egyúttal a harang használatának biztosítását is kérte számukra. Nemsokára a két felekezeten lévők összeírásával bízta meg Bethlen Jánost és másik három személyt, a négy bevett vallás képviselői közül egyet-egyet. Következő év elejéről a fejedelem két levelét is ismerjük: először csak Bethlennek címezve február 14-i, majd a négy felekezetet képviselő küldötteknek február 22-i dátummal. Előbbiben közvetlen hangnemben fejezte ki megelégedettségét a végbevitt „connumeratio” miatt (erre a számlálás módja adott okot, a nemes embereket ugyanis két személynek számolták),⁸ második levelében pedig utasította a négy biztost, hogy az összeírást ismételjék meg, és a *maior pars* képviselőinek adják át a templomot és a parókiát. A biztosok 1640. március 29-én jelentették, hogy az utasítás szerint jártak el, és a többségben lévő reformátusoknak átadták a templomot, harangokkal, parókiával és minden hozzátartozókkal. Bethlen János ekkor nem volt tagja a bizottságnak, helyette más tekintélyes református személy – Csulai György, a fejedelem udvari papja – írta alá a fejedelemnek címzett levelet.⁹ A reformátusok kezére került egyházi javak és vagyon mellett a fejedelem 1640. augusztus 15-én a dézsma ügyében is rendelkezett: a református eklézsia lelkészének adományozta, a vármegye tisztí karát pedig ennek végrehajtására kötelezte. A levél hátlapjára jegyezték fel a két felekezet (unitárius és református) prédikátorának szeptember 22-én Bethlen János

8 „... hogy a nemes embereket nemcsak egy privata paraszt personara kelljen tudni, jól discurrált felőle, nekünk is az teccik, mert a nemes embernek mindenkor több érdeme is vagyon a parasztnál, mellyet ugyan törvény szerint lásson meg hűséghtek. Az káromkodó embert is nem kell közikben számlálni, kinek latorságát bizony el nem szenvedgyük.” Koncz, 1884. 30.

9 A fejedelmi bizottság tagjai voltak Csulai mellett: Daniel János udvarhelyszéki alkapitány (unitárius), Tiboldi Tamás (katolikus), a segesvári polgármester (lutheránus) és Benedekfy Tamás. *A vargyasi Daniel család közpályán és a magánéletben* (Okmánytár). Szerk. Vajda Emil, Bp., 1894. (továbbiakban Vajda, 1894.) 158–159.

jelenlétében megkötött egyezségét, mely szerint a következő évtől mind az őszi, mind a tavaszi gabona dézsmája a református papot illeti.¹⁰

A héjjasfalvi unitárius-református vita lezárását követően újabb kényes kérdés rendezését bízta Bethlenre a fejedelem. Ezúttal Petki Farkas, Henter András és Man István társaságában vett részt a muzsnai¹¹ és székelykeresztúri¹² felekezeti villongások lecsillapításában. Kinevezésük idejét nem ismerjük, csak a két helyszínen lefolytatott vizsgálódásaikról készült beszámolók maradtak fenn 1642. július 29., illetve július 30.-i keltezéssel. A muzsnaiakról szóló beszámoló (július 29.) egyebek mellett megemlítette, hogy a faluban $\frac{3}{4}$ – $\frac{1}{4}$ arányban laknak unitáriusok és reformátusok, ezért a meglévő templom az unitáriusoké maradt a parókiával együtt. Ugyanakkor kötelezték őket, hogy az eklézsia földjeinek negyedét adják át a reformátusoknak, és számukra templomot építsenek, melynek költségeit arányosan a reformátusok viseljék. Határidőnek a következő év Szent János napját szabták. Az egy nappal később született jelentés beszámolt a keresztúri harang használatának szabályozásáról, és az ottani egyházi földek fele-fele arányú megosztásáról. A következő évben már júniusban jelentette Geleji Katona István püspök, hogy a muzsnaiak nem építettek templomot, a mulasztásért pedig Daniel Jánost, a szék unitárius alkapitányát okolta levelében.¹³ Július 29-én az egy évvel korábban ott járt bizottság ismét Muzsnába érkezett, és a helyszínen győződött meg arról, hogy az unitáriusok nem teljesítették az előző évben megszabottakat. Az unitáriusok ugyanakkor beadványban ismertették, miért nem végezhettk el korábbi vállalásaikat. Ezt követően a biztosok – felhatalmazásuk alapján – megpróbálták az unitáriusok templomát lepecsételni, de a helybeliek ellenálltak, élükön a helyi és környékbeli unitárius lelkészekkel. Bethlenék így dolguk végezetlenül távoztak a helyszínről. Közös jelentésüket augusztus 4-én küldték el a fejedelemnek. Nemsokára Geleji is újabb levélben értesítette Rákóczit a fejleményekről, továbbra is fenntartva véleményét, miszerint az unitáriusok makacs viselkedéséért Daniel a felelős: „ (...) mert magára vállalta,

10 Udvarhelyi Református Egyházmegye Levéltára, Székelyudvarhely (továbbiakban UREL), Régi iratok 10/10.

11 Az itteni vitákkal kapcsolatos iratok egy részét kiadta Koncz, 1884. 94–97. Másik része: UREL, Régi iratok 16/1/a, 16/9, 16/13, 16/14, 16/15, 16/19.

12 UREL, Régi iratok 13/2, 16/10, 16/21, 16/22.

13 Vajda, 1894. 178–179.

hogy nem léssen semmi bántások, gondot visel ő reájok.”¹⁴ Bethlen János részletesebben is beszámolt a fejedelemnek a muzsnai eseményekről, augusztus 6., 15. és szeptember 18-i keltezéssel. Mindhárom levelét Kisbúnról keltezte, melyekben érdekes részletekkel szolgál a korabeli állapotokról, az egymásnak feszülő indulatoktól és a fegyveres összetűzésektől sem mentes felekezeti ellenségeskedésről.¹⁵

A fejedelem ezt követően 1644. január 15-én öt pontban rendelkezett a muzsnai unitáriusok és reformátusok közötti viszály lecsendesítése végett: az unitáriusok templomot, parókiát és mesteri házat építsenek a reformátusok számára; amíg elkészül, addig a templomot közösen használják; a harangot mindenki szabadon használhassa; az új templom – amennyiben nem lesz elfogadható a reformátusok számára – az unitáriusoké marad, a meglévő pedig a reformátusoké legyen. Két év múlva a fejedelem ismét utasította Bethlent, hogy Herczeg Istvánt és Bereczki Mihályt maga mellé véve ellenőrizze, teljesítették-e a muzsnai unitáriusok a fejedelmi rendelkezéseket? Ugyanebben a levélben úgy rendelkezett, hogy a keresztúri lakosokat is számolják össze, és a templomot azoknak adják át, akik többen vannak. Április 11-én Tiboldi Tamással, Simén Gergellyel és a segesvári polgármesterrel együtt ismét Muzsnára és Keresztúrra küldte, a „complanálandó dolgokat” végrehajtani. Mindkét küldötti beszámoló április 18-án készült Székelykeresztúron. Muzsnát illetően jelentették, hogy az unitáriusok a fejedelem rendelte határidőre a templomot és parókiát nem építették fel, és hogy új határidőnek 1647 Szent Mihály napját tűzték ki. Székelykeresztúron pedig ugyanezen a napon a két

14 Uo. 18o.

15 „Noha kegyelmes uram, az több commissarius uraimmal együtt közönségesen nagyságodat levelünkkel tudósítottuk ugyanezen ember által az musnai eclesianak állapottya felől, mindazáltal akarám nagyságodnak alázatosan én is jelenteni, azok kegyelmes uram oly megáltkodott állapotban vadnak, hogy ha valamivel elébb igyekeztünk volna menni az dologban, sok fegyverekkel készen várván, magok máris beszéllvén mit cseleketek volna az commissariusokkal, még más (...) nemes embereket által gyűtöttek volt fegyveresen abbéli rossz szándékjoknak véghezvitelére, legfő indítók és ugyan cselekedők is lévén egynéhány praedicator, azkiknek neveket nagyságodnak inclusive odakültem.” Bethlen János I. Rákóczi Györgyhöz, Kisbún, 1643. augusztus 6. UREL, Régi iratok 16/19.

felekezeti között megosztották az egyházi vagyont és az épületeket is: a „nagy templom” a reformátusoké, a „kis templom” az unitáriusoké lett.

1646 végére tulajdonképpen a muzsnai maradt az egyetlen megoldatlan kérdés az Udvarhelyi Egyházmegyében. Hamarosan azonban ennek a végére is pont került. Már 1647 tavaszán a fejedelem felszólította a helybeli unitárius lelkészt a parókiáról való kiköltözésre, majd 1648-ban egy másik bizottság a régi templomot a reformátusoknak engedte át. Ekkor Bethlen már nem volt tagja a helyszínen intézkedő küldöttségnek.

Udvarhelyszék főkapitányaként Bethlen János más vitás ügyek eligazításánál is felbukkant, melyekben szintén a református egyház érdekeit védte. 1666. március 11-én Haller Pál, Pálfi András, Csizmadia Tamás és Márton Deák mellett részt vett abban a bizottságban, mely azt a megbízatást kapta, hogy az udvarhelyi református és katolikus eklézsiák között a temetőút használata miatt kialakult vitát megoldja.¹⁶ Határozatukban a katolikus ekléziát kötelezték, hogy a reformátusoknak tisztességes feljárást biztosítsanak a temetőbe. Nemsokára már Szederjesen tevékenykedett, ahová Kornis Gáspárral, Pálfi Istvánnal és Páll Jánossal azért rendelték, mert Jósika István helybeli birtokos a református lelkésznek már két éve nem engedte át a dézsmát.¹⁷ Hosszas vizsgálat folyt, – „majd estve feléig fásasztván őkegyelmek bennünköt” – mire végső határozat született. A hat oldalas vizsgálati jegyzőkönyv a következő ítélettel zárult: „(...) az elvett dézma readjudicáltatik az orthodoxa ecclesianak.”¹⁸

Bethlen kiválóan ismerte az egyházmegyében zajló folyamatokat, országos politikusként, befolyásos főemberként és a vidék egyik fő birtokosaként aktív részese volt az eseményeknek, tevékenyen részt vett a felmerült problémák megoldásában. Elkötelezett reformátusként végrehajtója, megvalósítója volt annak a fejedelmi politikának, mely a református egyház megerősítését célozta főképp az unitáriusokkal szemben. Az Udvarhelyi Egyházmegyében végzett biztosi tevékenysége meggyőzően igazolja ezt. Szinte kivétel nélkül ott intézkedett, ahol jelentős unitárius közösség élt, és minden esetben a végső döntés a reformátusok számára volt kedvező. Módszereinek finomságát

16 Udvarhelyi Református Egyházközség Levéltára (a továbbiakban UREKL) Régi iratok 35.

17 UREL, Régi iratok 23/14. Az országgyűlés Szederjesre vonatkozó cikkelyét lásd: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XIV.* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1889. 29.

18 UREL, Régi iratok 23/14.

pedig jól példázza a héjjasfalvi összeírásakor kétszeresen számított nemesek esete. Meggyőződésünk, hogy szerepét és egyháza érdekében folytatott tevékenységét csak úgy láthatjuk és értékelhetjük teljességében, ha ezeket a momentumokat is hozzáillesztjük patrónusi és főgondnoki tevékenységéhez.¹⁹

A Bethlen család egyházszerző és fenntartó szerepe

Bethlen Jánosnak az országos egyházpolitika képviselőjeként végzett tevékenységét ismerve, további vizsgálódásunkban arra keresünk választ, hogy családja támogatásával hol és mikor jött létre református gyülekezet az egyházmegye területén, hogyan történt ténylegesen a gyülekezet szervezése, kik voltak az alapítók és fenntartók, illetve milyen más körülmények kedveztek e folyamatnak?

Legkorábban Alsórákossal kapcsolatosan merül fel a család neve, ahol a források szerint a XVII. század második felében szerveződött református gyülekezet. Első ismert lelkészét az alapító, Budai Péter deák hozta a faluba Udvarhelyi András személyében. Mint az alsórákosi kastély birtokosa és a református vallás elkötelezett híve Budai 1668-ban írt levelében azt ígérte, hogy református vallásra térő jobbágyait kedvezményben részesíti.²⁰ A jobbágyterhek csökkentésének ígérete mögött tulajdonképpen Budai szándéka rejlett: „(...) akarván ezen alsórákosi, Isten kegyelméből plántálódni kezdett kicsiny orthodoxa ecclesiacsáknak gyarapodásában munkálkodni (...)”²¹ A földesúr „térítési akciója” nem bizonyult eredménytelennek, hiszen az egyházmegye gyülekezeteinek első összeírásakor, az 1690-es években a következőket jegyezték meg: „Isten kegyelmességéből az alsórákosiak a Christus Jézus igaz Istenségének ismeretiben nevelkedvén, s szám szerént is szaporodván annyira,

19 Hasonló ténykedései más területen, így Küküllő vármegyében is ismeretesek. Ő a Nagyteremi református egyház alapítója és fenntartója. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, P 56 Bethlen család küküllővári levéltára, III. cs. f. 239., A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történelmi katasztere 1648–1800. IV. Maroscsapó–Vámosgálfalva. Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania 1/4. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente, Kolozsvár, 2012. 288.

20 UREL, Régi iratok 11/4/1.

21 Uo.

hogy a templom ahhoz való bonumokkal egybe commissarius urak által nekik adjudicáltatnék anno 1671.”²² Erről az eseményről – ti. a templom reformátusoknak való átadásáról – semmiféle más forrás nem tudósít. Ugyancsak az említett összeírás alkalmával jegyezték fel Budai Péter helybéli földesúr és patrónus adományait is az egyháznak: egy fedeles aranyozott serleg, egy aranyozott pohár, két ónkanna és egy keresztelő ónkanna, valamint abroszok és kendők az éneklőszékre és az úrasztalára. Ezek a századvég forgatagában elvesztek, később azonban az alapító özvegye, (Vas Zsuzsanna) újakat adományozott, köztük egy cápás poharat. Bár a Bethlen család ebben az esetben nem tekinthető alapítónak, hiszen az ismertetett adatok is bizonyítják, hogy ez a titulus Budai Pétert és nejét illeti, mégis örökbefogadott fia – Bethlen Sámuel, (Bethlen János fia) – és ennek későbbi leszármazottai révén legalább annyira elkötelezett személyek kezébe került az alsórákosi reformátusok ügye, mint amilyenek az elődök voltak. 1694-ben, miután a helybeli kastély és birtokok ténylegesen a Bethlen család tulajdonába kerültek, a néhai keresztapához hasonlóan Bethlen Sámuel Keresden kelt levelében szinte szóról-szóra ugyanazokkal az ígéretekkel igyekezett másvallású jobbágyait a reformátusok közé csábítani, mint egykor Budai Péter. Sámuel és felesége, Nagy Borbála az alsórákosi református gyülekezetnek ónkannát és abroszt adományozott.²³ Halála után (1708) a kastély és a birtok György nevű fia kezébe került, aki – folytatva a hagyományt – 1712-ben kelt levelében megismételte az ígéreteket a jobbágyok felé.²⁴ Ebben az időben jegyezheték fel az alsórákosi udvartól a lelkésznek járó éves fizetés nagyságát is: 30 magyar forint, 15 köből búza, 8 szekér széna, 1 tömlő túró, 3 sajt, 3 bárány, 1 disznó, 1 negyvenes bor és minden hétre 1 szekér fa.²⁵

1716-ban a Keresden lezajlott osztozáskor Bethlen Imrének jutott az alsórákosi jószág Mátéfalvával együtt.²⁶ 1741-ben Imre is kedvezményeket biztosít

22 UREL, Régi protokollumok I/2. 167.

23 Uo.

24 UREL, Régi iratok 11/4/4.

25 UREL, Régi protokollumok I/3. 31.

26 Bicsok Zoltán: A bethleni Bethlenek birtokmegosztó levele 1716-ból. = *Korunk*, 2002. 12. sz. 87.

tott áttérő jobbágyainak.²⁷ 1765-ben bekövetkezett halála után a kastély és a hozzátartozó birtok György és János kezébe kerültek, akik a már ismert engedményeket továbbra is fenntartották.²⁸ A földesúri dézsma elengedését biztosító levelek mindegyike azonban egy fontos kitéfelt tartalmazott: a jobbágyokat kötelezte a lelkésznek járó dézsmanegyed (quarta) kiszolgáltatására. A lelkésznek nyújtott quarta és patrónusi fizetés mellett a Bethlenek több alapítványtétellel és pénztőkésítéssel is támogatták az egyházat. 1784-ben az összeírt tőkepénzek között Alsórákos 1418 rajnai forinttal szerepelt, mely évi 85 forintot jövedelmezett.²⁹ A különböző adósoktól így begyűjtött összeg, rendeltetés szerint, az ekléziát illette (sublevatio necessitatum ecclesiae).

Alsórákostól nem messze, szintén vármegyei területen található Olthévíz. A 18. század elején a faluban még csak unitárius gyülekezet működött. A református eklézsia megszervezése és fenntartása itt is a Bethlen család megjelenésével függ össze. Bethlen Sámuel 1683-ban jegyezte el borsai Nagy Tamás lányát, Borbálát, majd egy év múlva a lakodalmat is megülték Keresden. Nem sokkal ezután az atyai birtokot felosztották a két borsai lány között: Erzsébet (Bethlen Elekné) Gezsét, Bogátot, Gabudot, Iklódot, Szpint, Szancsált, Lónát, Vajdaszeget, Elekest, Borbála (Bethlen Sámuelné) pedig a hévízi birtokot, Datkot, Hidegkutát és Szászpéterfalut kapta.³⁰

A hévízi református gyülekezetet Sámuel lánya, Kata alapította. Az élete második felét többnyire Olthévízen töltő patróna a korábban teljesen unitárius faluban 1725-ben szervezte meg a református egyházat, ahová kezdetben az alsórákosi birtokról járt át szolgálni a lelkész. 1727-től – saját feljegyzése szerint³¹ – önálló lelkési állást rendszeresített, amelyre 1743-ban a külföldi

27 UREL, Régi iratok 11/4/5.

28 Uo. 11/4/6.

29 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára (továbbiakban EREL, FőkonzLvt.) 34/1784.

30 Lukinich, 1927. 372.

31 „1727. esztendőttől fogva rendszerént való papot kezdettem tartani, az ekléziát is az Udvarhelyi Tisztelendő Tractushoz és Sz. Társasághoz incorporáltatván. A pap és kántor tartatásokra illendő fizetést rendeltem, oly formában pedig, hogy az ekléziabeli személyek is ne terheltetnének. Az ekléziában isteni tisztelethez megkívántató eszközöket szerzettem, harangokat öntettem, úrvacsorája

egyetemeket is megjárta Bod Pétert hívta meg.³² Második férje, széki Teleki József halála előtt közösen végrendelkeztek, melyben a Bethlen Györgytől és Sámueltól megvásárolt datki részjóstság örököseiként Bethlen Kata utódait nevezték meg azzal a kikötéssel, hogy az általuk felállított olthévízi református eklézsiának, lelkésznek és tanítónak járó javakat nem tulajdoníthatják el.³³ A végrendeletben azt is feljegyezték, hogy az eklézsia harangját férjével közösen készítették, a parókia számára telket adományoztak, illetve a papi és mesteri fizetés nagy részét is ők biztosították. 1744-ben az immáron özvegy Bethlen Kata felújította és kiegészítette a korábbi végrendeletet.³⁴ A korábbinál részletesebb testamentum szerint az olthévízi református eklézsziát teljes egészében saját költségen szerelték fel, lelkészi és kántori lakhelyet építettek, istentiszteletre alkalmas helyiséget húztak fel. Rendelkezett a férjével közösen szerzett birtokokról is: gyerekeire hagyja, amennyiben azok biztosító levelet adnak, hogy a hévízi református egyházat békében hagyják. Az özvegy patróna elővigyázatosságára az adhatott okot, hogy mindkét életben maradt gyermeke (Haller Pál és Borbála) katolikus vallásban nevelkedett. Bethlen Kata azonban nem csupán ennyivel járult hozzá a gyülekezet fenntartásához. Férjével közösen többször ajándékoztak úrasztali felszerelést. Özvegysége idején tett adományai másfél oldalon sorjáznak az egyházmegye jegyzőkönyvében, többek között saját hímzésű abroszok, keszkenők, könyvek és többszöri pénzadományok.³⁵ 1784-ben az eklézsiái alapítványok összeírásakor Olthévizen 4850 forintot jegyeztek fel, melynek jövedelme a lelkész és tanító fizetésére, illetve paplak és templom fenntartására, javítására fordítandó.³⁶ A tőkepénz

kiszolgáltatásában szükséges dolgokat készítettem, tehetségem szerént azon igyekeztem, hogy mások megsértése nélkül mennél jobb rendbe állíthassam ez Isten keze plántálásának új kertecskéjét.” Szádeczky Kardoss Lajos: *Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*. Bp., 1922. 65–66.

32 *Bethlen Kata önéletírása*. Sajtó alá rendezte Sükösd Mihály, Bp., 1963. 378.

33 UREL, Régi iratok 11/9.

34 Uo. 11/8.

35 UREL, Régi protokollumok I/3. 25–25a.

36 EREL, FőkonzLvt. 34/1784. Korabeli törvényes kamatlábbal (6 %) számolva évi 291 forint.

a református Főkonzisztórium kezelésében állott, így ennek képviselőjétől lehetett kölcsönbe venni.

Alsórákossal és Olthévízzel ellentétben kérészetűnek bizonyult a székelyderzsi egyházalapítás. A faluban erős unitárius gyülekezet működött már a reformáció óta. Birtokosa a Petki család volt, de János udvarhelyszéki királybíró fia, Ferenc ifjabb Székely Mózzsal a fejedelem ellen szövetkezett, ezért jószágaik hamarosan a Szalánczyak kezébe kerültek.³⁷ A birtok – egyelőre tisztázatlan körülmények között – később a Bethlen, Sebesi, Balog családoké lett. 1712-ben a Bethlen részt László és Erzsébet igazgatták.³⁸ Erzsébetnek utódai nem voltak, nem tudunk róla, hogy férjhez ment volna. Valószínű erős református érzelmei indították arra, hogy az unitárius faluban református gyülekezetet szervezzen. 1718-ban az általa felállított eklézsia lelkészének fizetésére mindhárom határrészben öt köből nagyságú szántóföldet és szénafüvet adományozott.³⁹ Ezek mellett parókia számára alkalmas belső telket is kijelölt. Adataink igazolják a patrónust, hiszen Mátisfalvi Jánost 1715-ben szentelték fel derzsi református lelkésznek. Bethlen Erzsébet kezdeményezését a többi – vélhetően református vallású – derzsi birtokosok is támogatták. Sebesi Jób, Tholdi Bálint özvegye és a főpatróna mindenféle vetésből dézsmát ígért a lelkésznek.⁴⁰ Ennek ellenére a reformátusság nem tudott tartósan megmaradni a faluban, utolsó ismert lelkészét 1718-ban szentelték. 1723-ban Bethlen Erzsébet Sebesi Jóbbal együtt írt levelet Szathmári Ferenc esperesnek, melyben a kis gyülekezet Kányádhoz való csatolást kérték, egyben az ottani lelkész derzsi szolgálatának meghatározását is.⁴¹ A beszolgáló lelkésznek 12 kalongya búzát és 8 kalongya zabot ígérték.

Homoródszentpált a hozzátartozó részbirtokokkal együtt I. Rákóczi György fejedelemtől kapta zálogba Bethlen János. A korábbi tulajdonost, Paczolai Péterné Kornis Borbálát szombatosság miatt jószágvesztésre ítélték.⁴²

37 Kis Bálint: A Petki család. = *Turul*, 1895. 3. sz. 97–110.

38 Pálmay József: *Udvarhelyszék nemes családjai*. Székelyudvarhely, 1900 190.

39 UREL, Régi iratok 12/4. 1 erdélyi köből = 0,5 hold = 800 négyszögöl = 4 véka (ennyi vetőmag vethető bele – ún. 4 vékás föld)

40 UREL, Régi protokollumok I/3. 72.

41 UREL, Régi iratok 12/5.

42 Lukinich, 1927. 184.

A kancellár 1673-ban, halála előtt felosztotta vagyonát gyermekei között, Homoródszentpál Miklós és Pál kezébe került.⁴³ A falu református birtokosai – Tholdi Ádám, Bethlen Dávid, Jósika Mózes és Kendeffy Gábor – 1739-ben kelt levelükben a helyi faluközöségtől parókia számára alkalmas telket kértek.⁴⁴ Ebből értesülünk, hogy a már régen meglévő református templom hosszú ideig romos állapotban volt, mígnem néhai Kún Istvánné Rhédey Mária saját költségén kijavíttatta.⁴⁵ A faluközösség hajlott a birtokosok kérésére, ki is jelölte a református parókia számára alkalmas telket, csupán egyetlen kikötése volt: amennyiben mégsem épül parókia és a telek pusztán marad, a föld kerüljön vissza tulajdonukba. Egy másik levélben a leendő lelkész és mester fizetéséről egyeztek meg az említett birtokosok: Jósika Mózes 10–10 kalangya búzát és zabot, 1 szekér szénát, 3 szekér fát, 2 forintot, fél véka halat, fél véka kását, Kendeffi Gábor mindenből ugyanennyit, Tholdi Ádám 12–12 kalangya gabonát, 2 szekér szénát, 3 szekér fát, 2 forintot 1 véka halat és 1 véka kását ígért.⁴⁶ Bethlen Dávid részét nem jegyezték fel, de valószínűleg ő is hozzájárult a lelkész fenntartásához. Ekkor még a bányai lelkész végezte a templomi szolgálatot Homoródszentpálon, a papi díjlevél végén lévő megjegyzés szerint a rendes bér harmadáért. A falu első ismert református lelkésze Solymosi István volt, akit 1742-ben ordináltak. Az eklézsiának a későbbiekben folyamatosan volt lelkésze, a 19. század első felében is anyaegyház.

Részletesen ismert a fiatfalvi református egyház története is. A Székelykeresztúr közvetlen közelében fekvő falu lakói a 18. században többségében unitáriusok voltak. Az egyetlen templomot a két egyház közösen használta már a 17. század vége óta.⁴⁷ Jelentős változást hozott a reformátusoknak Bethlen Sámuelné Nemes Klára Fiatfalvára költözése. Férje 1755-ben bekövetkezett halála után az özvegy kiemelt figyelemmel kísérte az itteni gyülekezet sorsát. Özvegysége alatt háromszor végrendelkezett (1764, 1793, 1795),

43 Uo. 256.

44 UREL, Régi iratok 24/5.

45 Az egykori Kornis birtok jószágvesztés útján a fiskusra szállt, melyet 1645-ben Rhédey János kiváltott. Komáromy András: A kis-rédei Rhédey családról. = *Turul*, 1883. 3. sz. 136.

46 UREL, Régi iratok 24/6.

47 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981. 133.

mindháromszor a fiatfalvi református eklézsia javára.⁴⁸ Tulajdonképpen e három testamentumból rekonstruálhatjuk az itteni gyülekezet anyaegyházzá válásának folyamatát. A helyi kis közösség 1764-ig Újszékelyhez tartozott, Nemes Klárának köszönhetően szerveződött anyaegyházzá. Az 1764. május 1-jén kelt első végrendeletben az özvegy minden mezei termésének tizedét, a malombeli vám tizedét és a hosszúaszói szőlő terméséből évente 20 veder bort ajánlott fel a református pap számára, azzal a kikötéssel, hogy azt majdani örökösei is minden körülmények között kiszolgáltassák. Nemes Klára végrendeleteit olvasva a megfontolt, birtokait folyamatosan gyarapító, azok gazdálkodását szigorúan kézben tartó gazda képe körvonalazódik: megszerzi az egykori Huszár birtok felét, majd a Csákiak birtokait és Torma György házát is megvásárolja. Ugyanígy gondoskodást és odafigyelést tapasztalhatunk a református egyház ügyei iránt is, a lelkészi fizetés folyamatos biztosításáért többször is igen kemény feltételeket szab örököseinek, a Főkonzisztóriumot és annak tagjait nevezi meg a végrendeletben előírt köteleességek maradéktalan teljesítésének ellenőrzésével.

Mint később kiderült, aggodalma nem volt hiábavaló. Bár 1764-es testamentumában egyetlen lányát (Bethlen Júlia) szelíd és a református egyház iránt elkötelezett személyként mutatta be, a későbbi valóság ezt mégsem igazolta. Halálával a fiatfalvi jószág lányára szállt. Tőle egy örmény kereskedő váltotta ki, és használta három esztendeig, de a végrendeletben előírt tizedet egyszer sem fizette meg a lelkésznek. Bethlen Júlia halála után a jószág gyermekeihez került vissza: egy darabig báró Kemény Lajos (Juliánna azonos nevű lányának férje) felvigyázása alatt maradt osztatlanul, majd gróf Mikó Istvánné báró Wesselényi Orsolya kezébe került. A papnak rendelt fizetést azonban ők sem szolgáltatták ki, emiatt 1815-ben per kezdődött. A hosszas pereskedés⁴⁹ csak

48 UREL, Régi iratok 9/1, 9/2, 9/4. A végrendeletek másolatai: EREL, FőkonzLvt. 387/1812. Az 1793. szept. 30-án készült második testamentumban árva Nemes Klára megerősíti az első végrendeletben leírtakat, és az újonnan felállított iskola tanítójának lakóhelyet biztosít. Később még egyszer, 1795-ben felfrissíti végrendeletét, ez tartalmát tekintve szinte teljesen megegyezik az előbbivel.

49 A per anyaga: UREL, Régi iratok 9/5–9/22, illetve EREL, FőkonzLvt. 34/1819, 287/1819, 454/1830 és 51/1831.

1831-ben ért véget, a Főkonzisztórium végül elfogadta az egyházmegye és az örökösök közti megegyezést a papi bérről.⁵⁰

Végigkísértük az Udvarhelyi Református Egyházmegye történetének majdnem kétszáz évét a bethleni Bethlen család tevékenységén keresztül. A részletekből a família meghatározó ága bontakozik ki, kezdve Bethlen Jánossal, és folytatva Sámuel fián keresztül annak gyermekeivel, Katával, Imrével és Sámuellel. Világosan láthatjuk, hogy szinte a családi köteléknél is szorosabb volt körükben a felekezeti összetartozás érzése, az erős református öntudat. Ez is motiválta a kancellárt biztosí tevékenysége során, és utódai esetében is ezt fedezhetjük fel, ha az egyház érdekében tett cselekedeteiket számba vesszük. Mindazonáltal nem állíthatjuk teljességgel, hogy fő motivációjuk kimondottan és csak az *orthodoxa religio* terjesztése lett volna, de bizonyos esetekben teljes bizonyossággal ezt az indítást kell keresnünk tetteik mögött. Alsórákos birtokosai például minden eszközzel igyekeztek más vallású jobbágyaikat saját egyházukba terelni, ezért csábító ígéretekkel próbáltak hatni rájuk, Bethlen Sámuelné pedig határozott céllal és indítással adományozott telket a fiatfalvi tanító számára: „(...) az ellenkező vallású tanító előtt idegen tudományt beszívó feles gyermekeknek idvességes tudományunkban lehető gyarapítások végett (...)”.⁵¹ A csaknem végig unitárius közegben történt 18. századi református gyülekezetalapítások, valamint a 17. század közepén a *maior pars* elvén alapuló, fejedelmi támogatással lezajlott egyházi vagyonmegosztás következtében lényegesen megváltozott az egyházmegye felekezeti képe. A korábban szinte teljesen homogén unitárius terület (főleg az egyházmegye nyugati része) felszakadozott, sorra jelentek meg a református gyülekezetek. Úgy gondoljuk, hogy Bethlen János tevékenysége vagy a bethleni Bethlen család más tagjainak megítélése akkor teljesebb, ha ezeket a részeket is hozzáillesztjük a nagy egészhez, tovább finomítva a már rendelkezésünkre álló képet.

50 EREL, FőkonzLvt. 51/1831. 1831. március 6-i határozat.

51 UREL, Régi iratok 9/2.

THE ROLE OF THE BETHLENS OF BETHLEN
IN THE REFORMED DIOCESE
OF UDVARHELY (17TH AND 18TH CENTURIES)

At the first glance, this study seems an odd one out in the volume, as it does not strictly deal with Gábor Bethlen's policy on religion, and it extends beyond the era of the prince and that of the Principality; since it presents the ecclesiastic and patronal work of János Bethlen of Bethlen – chancellor and historian, a distant relative of the prince from another lineage of his family – and his descendants in the diocese of Udvarhely, which comprises Udvarhelyszék and certain settlements of Fehér and Küküllő counties, between the 40s of the 17th century and the end of the following century. The first impression, however, is greatly modified as we know from the chancellor's son Miklós, also chancellor and historian, that the distant relative was an exceptionally favoured protégé of the prince, and the "protectio" of the prince played a role in his conversion from the Unitarian denomination to the Reformed one. János Bethlen, raised in the milieu of Gábor Bethlen and by his inner circle, acted numerous times, during the reign of György Rákóczi I, as princely commissioner in denominational disputes in religiously mixed settlements of Udvarhelyszék. On several occasions his resourcefulness helped Reformed Protestants gain majority, thus gaining control over the church buildings, in the settlements. Due to his exceptionally generous donations (compared to contemporary Transylvanian standards), the school of Udvarhely, an inferior member of a school network (a *schola particularis*), received superior, independent rank (*gymnasium*) – this involuntarily recalls the foundation of "collegium academicum" by the prince. His descendants entirely internalised his ideas, and the family's support for the church, with their initiatives to plant new congregations, totally restructured the denominational conditions of the area, to the benefit of Reformation.

FELSŐ-ZEMPLÉNI REFORMÁTUSOK BETHLEN GÁBOR KORÁBAN

Felső-Zemplén a mai Kelet-Szlovákia területéhez tartozik. Déli részét inkább síkság alkotja, míg északon a Keleti-Beszkidék és a Vihorlát hegységek határolják. A területen már a középkortól vegyes nemzetiségű és felekezeti lakosság élt, hiszen a többségben lévő, nyugati kereszténységhez tartozó magyarok, szlovákok mellett a terület északi tájai a görög keleti egyházhoz tartozó ruszinoknak és zsidóknak adtak otthont. A szomszédos Abaújtól, Sároستól eltérően, annak ellenére, hogy Zemplén egyike Magyarország legnagyobb vármegyéinek, itt nem alakultak ki szabad királyi városok, helyettük a mezővárosok sűrű hálózata szőtte át az egész vármegyét,¹ a koraujkorban Királyhelme, Terebes, Gálszécs, Varannó, Homonna, Szinna, Nagymihály és Sztropkó. Természetesen nem csak az uradalmak, de az adott térség közigazgatási, gazdasági, oktatási és egyházi központjaivá is váltak. Köztük külön csoportot alkottak a leginkább bortermeléssel foglalkozó, sajátos helyzetű hegyaljai mezővárosok.²

Felső-Zemplén területén számos mágnás és nemesi családnak volt birtoka, a legjelentősebbek a Homonnai Drugethek voltak, akiknek birtokai a vármegyec

1 Míloslava Bodnárová: Mestská sieť na území Zemplínskej stolice v ranom novoveku. In. *Zemepanské mestá a mestečká v Uhorsku v ranom novoveku*. – Mezővárosok a koraujkori Magyarországon. Ed. Peter Kónya, Prešov, 2013. (továbbiakban *Zemepanské mestá*) 66–67.

2 István Orosz: Minulosť a historické osobitosti uhorských zemepanských miest. In. *Zemepanské mestá* 35–36.

északi részén feküdtek, mellettük a Báthoryak, délen pedig a Perényiek. A tekintélyes köznemesi famíliák közül a Soósokat, Pongráczokat, Pálócziakat, Szemereieket említhetjük.³

Közismert, a reformáció térhódítása Felső-Magyarországon már a Mohács előtti időszakban elkezdődött. Először a szabad királyi- és bányavárosok, majd egy-két évtizeddel később az arisztokrata és nemesi családok fokozatosan tértek át a lutheri hitre. Ebben a folyamatban több okból eredendően (a vármegye periférikus elhelyezkedése, Bécstől való távolsága) fontos szerepe lett Zemplén vármegyének, ahol már a 16. század harmincas éveiben gyökeret eresztett a lutheri reformáció. A zempléni gyülekezetekben olyan prédikátorok hirdették a reformáció tanait mint Gálszécsi István, Siklósi Mihály, Kopácsi István, Batizi András, Thúri Farkas Pál, akik hosszabb-rövidebb ideig Sárospatakon vagy a reformáció másik központjának számító Gálszécsen működtek. Utóbbi templomában már 1530-ban lutheránus istentiszteleteket tartottak.⁴ Feltehetően Gálszécsi István hatására lett Perényi Péter (1502–1548) is a lutheri tanok híve, és elősegítette annak terjedését birtokain.

Nagyjából ugyanekkorra tehető a Drugethek új hitre térése is. Természetesen ők sem csak uradalmuk központjában, Homonnán, hanem a birtokukban lévő terület egészen támogatták a reformáció terjesztését. Kiemelkedő szerepet ebben Drugeth István játszott a 16. század második felében,⁵ erre a későbbiekben, a helvét irányzat elterjedése kapcsán még visszatérek.

A svájci reformáció a 16. század felében kezdett utat törni magának Felső-Magyarország területén, beleértve Zemplén vármegyét is. Az első terjesztői azok a korábban lutheránus prédikátorok lettek, akik a reformáció útján tovább menve végül a helvét irányzatot fogadták el.⁶ Ezek közt volt az említett Kopácsi István, Thúri Farkas Pál, Szikszai Fabricius Balázs (ő lett a sárospataki

3 Peter Kónya: Horné Uhorsko v procese reformácie a rekatolizácie. = *Annales historici Presovienses*, Roč. 12. (2012) č. 1. 75–89.

4 *Sečovce*. Ed. Ján Ordoš [et alii], Prešov, 1998. 53.

5 Annamária Konyová – Peter Kónya: *Kalvínska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16–18. storočí*. Prešov, 2010. 121.

6 Mivel Kálvin tanai csak azokon a területeken terjedtek el, ahol előtte már a lutherieket elfogadták, tehát a lutheránusok tértek át a kálvinizmusra, általánosan elfogadott kifejezés erre a folyamatra a „második reformáció”. Vö.: *Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten*

iskola rektora) és mások, akik hatására az 1561-es tarcali zsinaton megjelent lelkészek nagy része a kálvini tanhoz csatlakozott. Kezdetben Zemplén vármegyében a kálvinizmus nem terjedhetett akadálytalanul. Legnagyobb gátja Perényi Gábor volt, aki megtartotta evangélikus hitét és szigorúan tiltotta a kálvini tanok terjesztését. Mindezek ellenére a svájci reformáció terjedését és elfogadását zempléni birtokain megállítani nem, csak késleltetni tudta, és 1567-ben bekövetkezett halálát követően a kálvinizmus már szabadon terjedhetett.⁷

Újraalakult a zempléni református egyházmegye, mely 1559-ben jött létre Kopácsi István, sárospataki lelkipásztor vezetése alatt. A megújult esperesség élén Czeglédi Ferenc olaszliszakai prédikátor állt. Az egyházmegye területe nem esett egybe teljes mértékben a vármegye területével, északi részei ugyanis az ungi, egyes nyugati zempléni eklézsiák pedig az abaúji és borsodi esperesség fennhatósága alá tartoztak. Ugyanakkor a zempléni egyházmegyébe került több abaúji és néhány szabolcsi gyülekezet is.⁸ (Maga az egyházmegye majd a 18. században kialakuló Tiszáninneri Református Egyházkerület része lesz.)

Felső-Zemplén északi területein a svájci reformáció a 16. század ötvenes éveinek végén kezdett terjedni, amint fentebb már utaltam rá, a Drugeth családnak köszönhetően. A Drugethek kálvini hitre való áttérésének pontos ideje nem ismert, de feltételezhetően erre még Drugeth Istvánnak az ungvári uradalomból Homonnára való költözése (1556) előtt kerülhetett sor. Ekkor ugyanis Ungváron már kálvinista prédikátor hirdette az evangéliumot, így feltételezni lehet, hogy mikor Homonnára költözött, magával vitte udvari papját, illetve olyat alkalmazott, aki kálvinista szellemben prédikált. Az első ilyen, név szerint is ismert prédikátor, Szobránci János 1579-ben működött a városban. A Drugethek hatására jobbágyaik is áttértek a református hitre. Mivel a Drugethek birtokain jelentős szlovák és ruszin lakosság élt, azok is az új református vallás hívei lettek. Ilyen ruszin református gyülekezetek

Reformation”. Hg. Heinz Schilling (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 195.), Gütersloh, 1986.

7 Szintén 1567-ben halt meg Alaghy János, aki a kálvinizmus terjedését Zemplén déli részein gátolta.

8 *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*. Szerk. Dienes Dénes, Bp., 2001. (továbbiakban *Egyház-látogatási jegyzőkönyvek*) 431–432.

voltak: Udva, Izbugyahosszúmező, Libise, Göröginnye.⁹ Természetesen ez nem zajlott mindenféle földesúri kényszer nélkül: a reájuk kényszerített hit minden elemében távol állt eredeti felekezetüktől, és idegennek érezték, ezért a legelső adandó alkalommal visszatértek görög-keleti hitükhöz.

Az első adatok, melyek a svájci reformáció elfogadását mutatják Zemplén vármegye területén, a 16. század végéről származnak. A tizedjegyzékek tanúsága szerint egy egyházközségben már működtek református prédikátorok.¹⁰ A rendelkezésünkre álló adatok azonban hiányosak, és feltételezhető, hogy a református gyülekezetek száma annak idején már jóval magasabb volt.

A következő adatok az egyház-látogatási jegyzőkönyveknek köszönhetőek, melyek többsége csak a 17. század elejétől maradt fent, a zempléni egyházmegyében a legrégebbi 1611-ből származik. Adatai szerint mindössze 60 anyaegyház és 97 leányegyház volt.¹¹ Mivel azonban az egyházlátogatási jegyzőkönyvek sem rögzítették az összes gyülekezetet, így a református parókiák és fíliák tényleges száma még magasabbra tehető. Zemplén vármegye területéről 29 parókiát 52 leányegyházával sorol fel,¹² a megye északi részén pedig 16 református parókiát 52 fíliával, ezek, mint már említettem, az ungi

9 Egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 254–257.

10 Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. In. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XIII.* Szerk. Zsinka Ferenc, Bp., 1929. (továbbiakban *Lelkészek nyugtatványai*) 119–141.

11 Egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 261–349.

12 Csörgő (filia Mihályi), Nagytoronya (f. Kistoronya, Velejte, Kelecsény), Lasztóc, Kozma (f. Kolbása), Szilvásújfalu, Keresztúr (f. Egres), Kisazar (f. Nagyazar), Magyarizsép (f. Cselej), Töketerebes (f. Parics, Nagyruszká, Hardicsa), Miglész, Gálszécs (f. Kohány, Gerenda, Dargó, Bacskó, Kereplye, Sztankóc, Visnyó, Zebegnó, Kincses, Albin, Techna, Parnó), Szécspolyánka, Varannó (f. Varannóhosszúmező), Szőlóske (f. Ladmóc, Vécs, Szomotor), Kisbári (f. Nagybári), Céke, Bodzásújlak (f. Garany, Kásó, Kazsu, Gercsely), Magyarjesztreb (f. Kiszte), Imreg (f. Szürnyeg), Zemplén (f. Kisfalud, Szentmária, Pálfölde), Nagygéres (f. Örös), Szentés (f. Véke, Rad, Szinyér), Körtvélyes, Boly (f. Zétény, Szolnocska), Királyhelme (f. Kisgéres), Bacska (f. Kaponya), Batyán (f. Ágcsernyő), Nagytárkány (f. Bély), Perbenyik, Nagykövesd (f. Kiskövesd, Gerepse) és Bodrogszerdahely (f. Bodrogszög). Borsi falu Sátoraljaújhely és Biste Vitány leányegyháza volt. Uo.

egyházmegyébe tartoztak.¹³ Tehát együttesen a két egyházmegye területén 45 zempléni parókia létezett 104 filiával.

A 16. század végén, illetve a 17. század elején érték el a szlovák református gyülekezetek legnagyobb számukat. Természetesen az egyes falvak etnikai összetételét nem lehet teljes pontossággal rekonstruálni, sok esetben vegyes, szlovák-magyar, vagy teljesen szlovák községekről volt szó.¹⁴ A zempléni esperesség területén szlovák reformátusok feltételezhetően kilenc anya- és 18 leányekkléziában éltek.¹⁵ Ezeken kívül szlovák református gyülekezetek más falvakban is léteztek, így Nagydomásán,¹⁶ Bánócon, Bezőn, Málcán,

13 Abara (f. Mészpest), Budka (f. Szelepka, Dubróka, Kamonya), Deregnyő (Szalók), Nagymihály (Lasztomér, Mocsár, Topolyány, Petróc), Sztára (f. Krivostyány, Oreszka, Nátafalva, Sztankóc), Kucsin (f. Alasóhrabóc, Kladzány), Lyubisse (Alsó- és Felsőladiskóc, Koskóc, Hankóc, Dedasó, Jablonya, Tótkriva), Göröginye (f. Tótvola, Vitézvágás, Szopkóc, Baskóc), Udva (f. Rovna, Velyopolya, Adidóc, Papina, Felsőkörtvélyes), Alsókörtvélyes (Rákóc, Leszna), Zemplénmátyás (f. Tavarna), Zsalobina (f. Jeszenőc, Oroszpetróc), Jankóc (f. Lukacsóc, Pakosztó), Leszkóc (f. Topoľovka, Hegedűsfalva, Istvántelke), Izbugyahosszúmező (Hrabóc, Jablonya, Alsózbojna, Homonnabresztó). Az ungi esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei az 1616-os és 1652-es évekből. Izbugya település és az ungi parókia Vinna leányegyháza volt. Egyház-látogatási jegyzőkönyvek 221–258. Viszont többen evangélikusok is laktak.

14 Az egyes községek etnikai struktúrája a 17. században eltért a következő században kialakult helyzettől, főleg az etnikai határok területén a magyar lakosság megtalálható volt északabb területeken. A szatmári béke után a magyar és szlovák – magyar lakosság délebbre került, és helyette a szlovák, illetve ruszin lakosság települt be. Ekkor szűntek meg a „nyelvi szigetek” pl. Sáros vármegyében.

15 Kozma (f. Kolbása), Szilvásújfalu, Kisazar (f. Nagyazar), Magyarizsép (f. Cselej), Töketerebes (f. Parics, Nagyruszká, Hardicsa), Milglész, Gálszécs (f. Kohány, Gerenda, Dargó, Bacskó, Kereplye, Sztankóc, Visnyó, Zebegnó, Kincses, Albin, Techna, Parnó), Szécspolyánka és Varannó. Egyház-látogatási jegyzőkönyvek 295, 297, 302–303, 306–312, 315–317.

16 Egyes adatok szerint a faluban evangélikusok laktak.

Fűzesséren és Lucskán.¹⁷ Bizonyára éltek szlovák reformátusok a homonnai egyházközségben és annak leányegyházaiban a 17. század első feléig,¹⁸ és az olyan, csak a 17. század elején feltüntetett falvakban mint Modra (1626),¹⁹ Szinna (1601, 1604),²⁰ Círókahosszúmező (1601),²¹ Nagykemence (1599, 1628),²² vagy Izbugyabéla (1607),²³ összesen tehát 11 gyülekezetben.

Az ungi esperességbe Zemplénből hat anya- és 22 olyan leányegyházközség tartozott, amelyben szlovák, illetve etnikailag vegyes református gyülekezet élt.²⁴

Összegezve a 16. és 17. század fordulójáról rendelkezésünkre álló adatokat, a 149 zempléni egyházmegyéből mintegy 76 gyülekezet volt szlovák, illetve szlovák-magyar. Feltételezhető, hogy ezek száma magasabb lehetett, ugyanis a Drugethek még a fennmaradt 1611-es forrásaink keletkezése előtt, 1609-ben rekatolizáltak, és esetleg több falut is sikerült visszatéríteni. A Drugethek Pázmány Péter esztergomi érsek hatására bekövetkezett rekatolizációja súlyos csapásnak számított a tiszáninneni református egyházak, de főleg a zempléni református egyház számára, és néhány év leforgása alatt Zemplén vármegye vallási viszonyait is megváltoztatta. A megye főispáni tisztségét 1608-ban elnyerő, néhány évvel később erdélyi fejedelemségre aspiráló Drugeth

17 Király Péter: *A kelet-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei*. Bp., 1953. 29–30.

18 Tehát még nem voltak bejegyezve az ungi esperesség legrégebbi egyház-látogatási jegyzőkönyveibe. Egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 221–258.

19 Lelkészek nyugtatványai. 130.

20 Ferdinand Uličný: *Reformácia v Zemplínskej stolici v 16. až 18. storočí*. In: *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí*. Eds. Peter Kónya – René Matlovič, Prešov, 1998. 129.

21 Uo. 113.

22 Lelkészek nyugtatványai, 131.

23 Uo. 126.

24 Budka (f. Szelepka, Dubróka, Kamonya), Nagymihály (f. Lasztomér, Mocsár, Topolyán, Petróc, Csecsehó, Kisverbóc, Nagyzalacka, Kiszalacka, Sztrajnyán és Gézsény), Sztára (f. Krivostyán, Oreszka, Nátafalva, Sztankóc), talán Alsókörtvélyes (f. Rákóc, Leszna), Zemplénmátyás (f. Tavarna) és Zsalobina (f. Jeszenóc, Petróc). Utóbbi három gyülekezet egy része bizonyosan lutheránus volt.

György csakhamar (1612) lefoglaltatta Homonna templomát, jezsuitákat hívott a városba és kiűzte onnan a református prédikátort. Rövid idő múlva a valamikori kálvinista központ a rekatolizáció fészekévé vált.²⁵ A Drugethek a jezsuiták segítségével nemcsak Homonnát, de a birtokaikon élő minden protestáns gyülekezetet igyekeztek minél hamarabb visszatéríteni a katolikus hitre. Feltételezhető, hogy leghamarabb, és bizonyára önként hamar visszatért a katolikus hitre a ruszin falvak pravoszláv lakossága, mely amúgy is idegenkedett a rákényszerített református vallástól.

Ténylegesen azonban a reformáció terjedését csak Zemplén északi területein sikerült megállítani, illetve innen sikerült kiszorítani, hiszen fokozatosan a református gyülekezetek zöme megsemmisült. A vármegye nagyobb részén azonban a megszokott mederben folyt tovább a református vallási élet, természetesen időről-időre háborgatva a helyi katolikus nemességtől, illetve Habsburg katonaságtól. 1618-ban a pozsonyi országgyűlés után, ahol a protestánsok sérelmeit nem hallgatták meg, a katolikus főurak bátorítást kaptak a protestánsok elleni újabb fellépésre. Így például hazatérése után Homonnai Drugeth György elvette a terebesi eklézsia földjét.²⁶

Az felső-zempléni protestánsok helyzetében csak a 17. század 20-as éveiben következett be fordulat, amikor Bethlen Gábor hadjáratainak köszönhetően egy ideig sikerült gátat szabni a rekatolizációs törekvéseknek. Bethlen Gábor hadai 1619-ben elfoglalták Homonnát, és a reformátusoknak visszaadták a templomukat. A városba visszatért a református pap, Szobránci György. Nem sokkal később a helyébe az ismert teológus és a reformáció második generációjának képviselője, Kecskeméti Sánta János lépett.²⁷

Bethlen hadjáratai és a nikolsburgi béke (melynek értelmében Zemplén vármegyét az Erdélyi Fejedelemséghez csatolták), néhány évvel meghosszabbította a homonnai, de természetesen más zempléni református gyülekezet életét is. Az említett békeszerződés a homonnai uradalmat visszajuttatta a Homonnai Drugethek kezébe, így az újabb támadások előreláthatóak voltak.

25 Réz László: *A Drugethek és Homonna reformációja*. Sátoraljaújhely, 1899. (továbbiakban Réz, 1899.)

26 Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve*. Bp., 1891. (továbbiakban Zsilinszky, 1891.) 146.

27 Életrajzi adatait, munkáit lásd Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor, Bp., 1977. 302.

Drugeth János nagykorúságáig a kassai királyi kamara gondoskodott a birtokokról Gombos István ügyintéző által, de mikor az ifjú gróf átvette a birtokait, majdnem rögtön apjához hasonló politikát kezdett. Elsőként igyekezett a homonnai reformátusoktól ismét elvenni a templomukat,²⁸ akik az 1620-as évek második felében több alkalommal is panasszal fordultak a vármegyéhez, mely elismerte jogosultságukat. 1628-ban maga Bethlen is a homonnai reformátusok pártjára állt, sajnos nem sok eredményt ért el, mivel a következő esztendőben meghalt, és a hét vármegye – Zemplént is beleértve – visszakerült a Királysághoz. A világi patrónus elvesztése a homonnai református gyülekezetet védtelenné tette. 1630-ban, de lehet, hogy még 1629 végén visszatértek a városba a jezsuiták és megkezdték térítő munkájukat, mely a református gyülekezet csaknem azonnali végét jelentette.²⁹ Az 1632-es egyházlátogatási jegyzőkönyvek Homonnát már nem említik, csak a környező néhány kisebb faluban működött református gyülekezet, de azok is nagyon rossz állapotban voltak (Jánosvölgye, Cirókahosszúmező, Udva, Laborcmező).³⁰

Sajnos, a következő évekből csak a zempléni egyházmegyéből maradtak fenn az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, ezért csak az ide tartozó zempléni gyülekezetekről rendelkezünk adatokkal. Az egyik legkiterjedtebb vizitációra Zemplén területén éppen Bethlen Gábor halálának évében, 1629-ben került sor, melyet Miskolci Csulyak István esperes végzett. A feljegyzések szerint összesen 37 mater és 29 filia működött az esperességben Felső-Zemplén területén, tehát a korábbi 81 református gyülekezettel szemben 1629-ben már csak 66.³¹

28 Zsilinszky, 1891. 385.

29 Réz, 1899. 72–76.

30 Vasil Fedič – Vladimír Kostilník: *Dejiny Humenného*. Bratislava, 2002. 60.

31 Pelejte, Izsép (f. Cselej), Terebes (f. Parics), Kazsu, Újlak (f. Kásó, Garany), Jesztreb (f. Kiszte), Imreg (f. Szürnyeg), Czéke (f. Kisfalud), Szerdahely (f. Felső Bereczki), Kövesd (f. Kiskövesd), Rad (f. Szinyér), Zétény, Szentes (f. Véke), Boly, Nagygéres (f. Örös), Bacska (f. Kaponya), Helmec (f. Kisgéres), Battyán (f. Ágcsernő), Tárkáy, Perbenyik (f. Lácza), Szőlöske (f. Ladmóc), Varannó, Csörgő (f. Legenye, Mihalyi), Toronya (f. Kistoronya), Velejte (f. Gercsely), Lasztóc (f. Kázmér), Kozma (f. Kolbásza), Szécskeresztúr (f. Egres), Szilvásújfalú (f. Kausa), Nagyazar (f. Kisazar), Visnyó (f. Kincses, Albin, Bacsó), Dobra, Nagydomasa, Polyánka, Parnó, Gálszécs. *Zempléni vizitációk 1629–1671*.

Az 1629-es egyházlátogatással kapcsolatban meg kell említeni, hogy a Csulyak István korabeli egyházlátogatási jegyzőkönyvek bejegyzései más jellegűek, mint a korábbiak. Kevesebb az egyháziak jövedelmével kapcsolatos bejegyzés, és sokkal inkább a gyülekezetek belső életére tették a hangsúlyt. Mivel az egyházlátogatások a vallási és gyülekezeti élet különféle problémáira koncentráltak, értékes adatokat tartalmaznak a hívek és az egyházi személyek magatartásáról, erkölcséről, de a gyülekezetekben felmerülő különféle más problémákról is. Így például Terebesen 1629-ben a rektor, Szécsi György magatartására panaszkodtak a hívek. Felrótták neki a gyakori ivást, az iskola épületének megrongálását, de a durva viselkedést is: „A mester egynéhányszor megverte fiát, lánczra is vetette. (...) Az szécsi vargákkal virradtig itta a pálinkát. Hogy meg nem marasztották másik esztendőre, az schola ablakát eltörte, a mázolászt levakarta.”³² Ennek ellenére „gézengúzok” segítségével sikerült elbocsátását megakadályoznia, és elérte megmarasztását a következő évre is.³³

A királyhelmecei református eklézsziában ugyancsak az 1620-as években a klenódiumok hiányosak voltak. A helyi prédikátor panaszkodott az esperesnek, mégpedig a hívek nem lagymatag templomlátogatása miatt. A lelkész szerint a helmeceiek fele jár az istentiszteletre, a gyülekezet másik része inkább a piacot részesítette előnyben.³⁴

Más jellegű nehézségekkel küzdött a varannói gyülekezet. Mivel Varannón szlovák és magyar lakosság élt, a mezővárosban egy szlovák és egy magyar lelkipásztor is működött, akik között a kötelességek és fizetségek egyenlőtlensége okozott viszályt. Nem csak Varannón, hanem más vegyes nemzeti-ségű református gyülekezetekben is gyakran panaszolták a szlovák káplánok, hogy a sokkal több kötelesség ellenére (mivel nekik a leányegyházak jutottak) kisebb fizetést kap, mint a magyar prédikátor, aki sokszor csak a helyi nemesi családnak tartotta az istentiszteletet. Varannón a helyzetet még az is bonyolította, hogy a városban nagyszámú evangélikus, többnyire szlovák

Miskolci Csulyak István zempléni esperes és utódainak feljegyzései. Szerk. Dienes Dénes, Sárospatak, 2008. (továbbiakban *Vizitációk*) 5–65.

32 Zoványi Jenő: Miskolci Csulyak István zempléni ref. esperes (1629–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei. = *Magyar Történelmi Tár*, 1906. 79.

33 Uo.

34 *Vizitációk*. 54.

származású hívő is lakott, akik részéről a káplán azt sérelmezte, hogy kötelezik az istentiszteletek alkalmával az alba viselésére.³⁵

Varannón kívül még majdnem húsz evangélikus gyülekezet is létezett Felső-Zemplénben.³⁶ Ezek főleg ecsedi Báthory István országbíró birtokain feküdtek, és annak ellenére, hogy földesuruk református volt, ők megtartották evangélikus vallásukat. Báthory István nem kényszerítette evangélikus jobbágyait a református hit elfogadására, de hogy elkerülje a vallási konfliktusokat, melyek ebben az időben még nagyban jellemezték a két protestáns felekezet viszonyát, egy, az evangélikus gyülekezetek és a zempléni esperesség közti unió létrehozását kezdeményezte. Az 1597-ben, a sátoraljaújhelyi zsinaton elfogadott unió nem a tanításra, kizárólag csak az igazgatási dolgokra vonatkozott. Eszerint a felső-zempléni evangélikus gyülekezetek a társesperes hatásköre alá tartoztak, aki viszont a zempléni esperesnek volt alárendelve. Az első társesperes Mednyenszky András lett,³⁷ a tisztséget az unió megszűnéséig, 1663-ig a varannói szlovák prédikátor (káplán) töltötte be.

A következő években a református gyülekezetek apadása folytatódott, az 1630-as évek végére már csak 27 református parókia és 21 filia, létezett a zempléni esperesség felső-zempléni területén.³⁸

35 Uo. 29–30.

36 Az 1611. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a következő evangélikus falvokról volt szó: Agyagos (f. Tótjlesztreb és Mernyik), Mogyoróska (Fekete-patak és Mihalkó), Tótizsép (f. Kvakóc és Tótkajnya), Sókút (f. Zamutó), Csákló (f. Vehéc, Komaróc). Valószínűleg hozzájuk tartozott: Nagydomás, Nagydobra, Szacsur és Szécspolyánka. Természetesen még ide kell számolni Varannó leányegyházait is: Hosszúmező, Csemernye, Szedliszke, Benkóc és Hencóc. Dienes Dénes: Református-evangélikus unió Zemplén vármegyében a 16–17. században. In: „*Nezameniteľné je dedičstvo otcov...*” Štúdie k dejinám a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka. Ed. Peter Kónya. Acta Collegii Presoviensis X., Prešov, 2009. 172.

37 Uo. 173.

38 Imreg (f. Szúrnyeg), Jesztreb, Czéke, Zemplén (f. Szentmarja, Kislak), Szőlóske (f. Ladmóc, Szomotor, Vécs), Bári (f. Nagybári), Csörgő (f. Mihalyi, Legenye), Szilvásújfalu (f. Kazsu), Szécskeresztúr (f. Egres), Azar, Pelejte, Izsép (f. Cselej), Lasztóc (Felső-,Alsó Kázmér), Velejte (f. Gercsely, Kelecseny), Toronya,

Az unió megalakulása és létezése igazolja, hogy mindkét oldalról megvolt a hajlam a jó kapcsolatokra.

Bethlen Gábor hadjáratainak legfőbb haszonélvezői tehát a Felső-Zemplén északi területein működő református gyülekezetek voltak, hiszen ezeknek és a nikolsburgi békeszerződésnek köszönhetően a Homonnai Drugethek rekatolizációja után a família térítési tevékenysége által veszélyeztetett településeken, de leginkább Homonnán még néhány évig életben tudott maradni a református gyülekezet. Úgy vélem, Homonna esete kiválóan szemlélteti Bethlen szerepét a vidék református gyülekezeteinek továbbélésében: a fejedelemnek köszönhetően nem csak kegyelmi időt kaptak, hanem olyan kiemelkedő prédikátor tevékenységének színteréül szolgáltak, mint Kecskeméti Sánta János.

Szerdahely, Kövesd, Nagygéres, Szerdahely, Varannó, Terebes, Bacska, Boly, Helmec, Perbenyik (f. Lacza), Tárkány (f. Bély), Battyán, Zétény, Rad. Vízitációk. 98–125.

THE REFORMED PEOPLE OF UPPER ZEMPLÉN
DURING THE ERA OF GÁBOR BETHLEN

During the Reformation, several Reformed, even Slovak and Rusyn, congregations were formed in the northern part of Zemplén county. Local aristocratic families, especially the Homonnai Drugeths, played a crucial role in that process. Following the recatholization of the family in 1609, however, the Protestant settlements on their land found themselves in grave danger. Already in the first two decades of the 17th century, as a result of their actions pertaining to recatholization, numerous Reformed congregations were terminated, including the one in Homonna. The records of the visitation of 1611 name 81 Reformed congregations in the diocese of Zemplén; and although in reality there may have been more than that, their number was, however, gradually diminishing. Owing to Gábor Bethlen's campaigns and to the Treaty of Nikolsburg (1622), this negative process was halted temporarily in the region of Upper Zemplén, what is more, many Reformed congregations were set into operation again, the one in Homonna included. After the death of the prince and the reannexation of the seven counties, however, the Reformed congregations were left without any worldly protector, and by 1638 their number dropped to 48. Thus, the campaigns of Bethlen and his regional dominance meant a few years of survival for the Reformed.

A SÁROS VÁRMEGYEI EVANGÉLIKUS OKTATÁSÜGY BETHLEN GÁBOR KORÁBAN

Bethlen Gábor uralkodása jelentős mértékben és több szempontból befolyásolta nemcsak Erdély, hanem a Királyság fejlődését is, különösképpen Felső-Magyarországot. Az erdélyi fejedelem által vezetett hadjárat alatt az ország nagyobb része hatalma alá került, és a hét felső-magyarországi vármegyét a békekötések után, révén is sikerült megőriznie. Sáros vármegye ugyan ezen a területen kívül esett, és a fejedellemmel csak hadjáratai során került kapcsolatba, jelentőségét azonban növelte, hogy az öt felső-magyarországi szabad királyi város közül három a megye területén feküdt, az innen származó jövedelem pedig egyáltalán nem elhanyagolható a felső-magyarországi uralom megszerzése, biztosítása szempontjából. Ezért, mielőtt a tulajdonképpeni témára térnék, röviden a városok Bethlen hadjáratai alatti szerepét, történetét, majd a megelőző korszak oktatásügyét tekintem át.

A városok, amelyeknek már a Bocskai felkelés is óriási károkat okozott, Bethlen hadainak felvonulása alatt nagyon óvatosan viselkedtek. Igyekeztek előbb felmérni a helyzetet, közös tanácskozásokra gyűltek össze (először mind az öt, majd Kassa elfoglalása után csak a négy város),¹ próbálták békésen „leszerelni” a hajdúkat, teljesítették a rájuk rótt terheket (mind az adó, mind a katonasállítás tekintetében), azaz mindenáron arra törekedtek, hogy az újabb a pusztítást elkerüljék, és a hadi eseményektől lehetőleg távol maradjanak.

1 Hain Gáspár: *Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára*. Szerk. Véber Károly, Bp., 1988. (továbbiakban Lőcsei krónika) 148.

Másrészt viszont, lutheránus voltuk a városokat és a vármegyebeli nemességet egyaránt mintegy predesztinálta arra, hogy a fejedelem oldalára álljanak.

Eperjes – Bártfával, Kisszebennel és Lócsével együtt –, két nappal Kassa bevétele után, 1619. szeptember 7-én hódolt be a fejedelemnek, és a kassai főbíró házában még aznap küldöttjeik által hűséget fogadtak Bethlennek.² A nikolsburgi békéig Eperjes hű maradt Bethlenhez, s követei megjelentek mind a kassai, mind a besztercebányai országgyűlésen. A békekötés után a város visszakerült II. Ferdinánd uralma alá, és a fejedelemnek átengedett Kassáról ide költözött a Felső-magyarországi Főkapitányság székhelye, illetve a szepesi kamara adminisztrátora, ami ideiglenesen tovább emelte jelentőségét.³ Bethlen a második magyarországi hadjárata idején, 1623. szeptember 21-én hódolásra szólította fel az eperjesi tanácsot.⁴ Mivel közben hajdúi a városokat fenyegették, és a vidéket pusztították, a két vármegye és a négy város követeinek városbeli tanácskozását követően a küldöttek jobbnak látták Füleken hűséget fogadni a fejedelemnek. Mindhárom felső-magyarországi szabad királyi elküldte követeit november 19-én a nagyszombati országgyűlésre,⁵ és Eperjes – ahogyan az első hadjárat idején – most is különböző árukkal, iparosokkal szolgált a fejedelemnek, illetve igyekezett jóindulatát ajándékokkal biztosítani. 1624. június 1-én pedig a Bethlen-párti rendek országos tanácskozásának adott otthont a város.⁶

Harmadik hadjárata megindítása után röviddel, 1626. szeptember elején Bethlen ismét csatlakozásra szólította fel Eperjest, és szeptember 3-án elküldött feltételek⁷ alapján négy nap múlva a város meghódolt.⁸

2 Uo. 149.

3 Kassával szemben, amely ebben az időszakban bizonyos értelemben kiesett a Királyság gazdasági és politikai fejlődéséből.

4 Lócsi krónika. 161.

5 Uo. 162.

6 Eperjesi Állami Levéltár, Bártfa város levéltára, (Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov), Missiles, Bethlen Gábor levele 1624. május 10-ről. (továbbiakban Pob. Bardejov)

7 Bethlen Gábor levele 1626. szeptember 3., Eperjesi Állami Levéltár, Eperjes város levéltára (Štátny archív v Prešove, Pobočka Prešov, Magistrátu Prešov), Missiles 7578.

8 Lócsi krónika, 176.

A másik sárosi város, Bártfa lakosság és gazdasági jelentőség tekintetében jócskán elmaradt Eperjes mögött. Az első hadjárat idején a város már az 1619. szeptember 5-i felszólítást⁹ követően két nappal hódolt Bethlennek, és a többiekhez hasonlóan lőszert, fegyvert, szekereket, lovakat, gyalogosokat és pénzt is szolgáltatott a fejedelemnek.¹⁰ A bártfaiak is megjelentek mind a besztercebányai országgyűlésen, mind egyéb tanácskozásokon, így például 1620. május végén, Kassán.¹¹ Az egyre nagyobb méreteket öltő szökés megakadályozása érdekében, város földrajzi fekvésének „köszönhetően” Bethlen 1621 májusában utasította a bártfaiakat, hogy a fejedelmi parancslevéllel nem rendelkező katonái Lengyelországba jutását gátolják meg.¹² A fejedelem következő két magyarországi hadjárata idején Bártfa is inkább kényszerből, semmint önként csatlakozott. Ezt jelzi, hogy a parancsokat vonakodva teljesítette, így például Bethlennek 1624. augusztusában újra meg kellett sürgetnie a gyalogosok kiállítását és küldését, mivel azok már többször elszöktek,¹³ az utolsó hadjárat idején pedig újabb anyagi áldozatokra elfoglalása ellenére sem volt igazán hajlandó.

Kisszeben az öt szabad királyi város közül a legkisebb volt. Amint már említettem, az első hadjárat idején, a többi három várossal együtt, 1619. szeptember 7-én hódolt be a fejedelemnek.¹⁴ Az év őszén, amikor Drugeth János kozákjaival pusztította a vidéket, a kisszebeniek, Bethlen felhívására, ellenálltak, így a kozákok a külvárosokat dúlták fel.¹⁵ Két év múlva, Bártfához hasonlóan, Bethlen katonák Lengyelországba szökésének megakadályozását

9 Rákóczi György, több főrend, nemesek és katonák esküje Kassán, 1619. szeptember 5-én. Pob. Bardejov, Missiles.

10 Bethlen Gábor levele, 1620. szeptember 14., Uo.

11 Bethlen Gábor levele, 1620. május 24., Uo.

12 Bethlen Gábor levele, 1621. május 20., Uo.

13 Bethlen Gábor levele, 1624. augusztus 26., Uo.

14 Lőcsei krónika, 149.

15 Miloslava Bodnárová: Sabinov v stredoveku (dor. 1640) In. *Dejiny Sabinova*. Ed. Peter Kónya. Prešov 2000. (továbbiakban Bodnárová, 2000.) 84.

és a szorosok védését parancsolta meg a városnak.¹⁶ 1623 októberében a város csak hosszú tanácskozás után hódolt meg újra,¹⁷ ahogyan 1626-ban is.

Ha Sáros vármegye és a területén fekvő városok nem is kerültek a fejedelem birtokába, a hadjáratokat lezáró békék, a vallásszabadság biztosításával, a rendek és a szabad királyi városok politikai súlyának növelésével, nagymértékben befolyásolták további sorsát. Mint korábban már említettem, Eperjes katonai és pénzügyigazgatási központtá vált, a megye vonatkozásában viszont a legjelentősebb eredményt az ellenreformáció megállítása, vagy legalább lassítása jelentette, amely, többek között, garantálta a régió fejlett városi és vidéki evangélikus iskoláinak további működését, fejlődését.

Az iskolák Sáros vármegye területén és a három szabad királyi városban a 17. század első felében az előző évszázadbéli fejlődést folytatták, amely a terület középkori oktatási hagyományait vitte tovább. Leginkább három városi iskola emelkedett ki, és olyan színvonalat ért el, hogy végzettjei a bécsi vagy krakkói egyetemen tanulhattak tovább.¹⁸ Ezeken kívül még néhány mezővárosi iskola és több tucat vidéki, plébániai iskola működött a vármegye területén. Újabb lendületet a reformáció adott a megyebeli oktatásnak, lévén hogy Sáros három szabad királyi városa a reformáció első magyarországi központjai közé tartozott.

A civitasokban még Mohács előtt megjelentek a Luther eszméit terjesztő első prédikátorok, a szabad királyi városok és a királyi bányavárosok polgársága volt Felső-Magyarországon az első és egyetlen társadalmi réteg, amely még a mohácsi ütközet előtt azonosult a reformációval. Eperjesen működött Wolfgang Schustel mindaddig, amíg a plébánossal való konfliktusa miatt nem száműzték,¹⁹ a városban is tartózkodott Dévai Bíró Mátyás, a „magyar Luther”, vagy Bogner Bertalan Még korábban, 1524-ben Kisszebenben János prédikátor²⁰ hirdette az igét a reformáció szellemében, Bártfa kapcsán pe-

16 Bethlen Gábor levele, 1621. május 20. Pob. Bardejov, Missiles.

17 Bodnárová, 2000. 85.

18 Szögi László – Kónya Péter: *Sárosmegyei diákok az európai egyetemeken*. Bp., 2012.

19 Miloslava Bodnárová: *Reformácia vo východoslovenských mestách v 16. storočí*. In. *Reformácia na východnom Slovensku v 16–18. storočí*. Ed. Ferdinand Uličný. Prešov, 1998. (továbbiakban Bodnárová, 1998.) 22.

20 Bodnárová, 2000. 109–110.

dig elegendő Leonard Stöckel-t említeni, akik mindannyian jelentő szerepet játszottak a vidék (és az ország) reformációjában.

Az erdődit követő 1546-os, második zsinatnak, amelyet az egyháztörténeti irodalom az első lutheri zsinatnak tekint, Eperjes adott otthont. A megbeszélésen az öt szabad királyi város követői, a városok lelkészei, rektorai, a Sáros és Szepes vármegyei egyházközségek prédikátorai vettek részt. A zsinat 16 határozatot hozott, amelyek később mintául szolgáltak a hitvallás és a lutheránus gyülekezetek egyházi életének megszervezésében. A hit alapjául az augsburgi hitvallást és Melanchthon *Loci Comunes*-ét vették, az úrvacsora kiszolgáltatását pedig a wittenbergi minta alapján írták elő. A zsinaton alakították ki az első lutheri esperességet, mégpedig az öt szabad királyi város és Sáros vármegye területén, első espereséül a horvát származású bártfai lelkészt, Michael (Michal) Radasin-t választva meg.²¹

A tanok egységesítésére és a lutheri egyház szervezeti egységének kialakítására nagy hatással volt az első hazai hitvallás, a *Confessio Pentapolitana*, amelyet a bártfai rektor, Leonard Stöckel (más teológusokkal közösen) 1549-ben állított össze az öt felső-magyarországi szabad királyi város részére.²² Törvényesítette a lutheri gyülekezetek létét Felső-Magyarországon, megerősítette a vallásgyakorlatukat, éles határt húzott a lutheri vallás és a törvényen kívüli anabaptizmus, valamint a Zwingli-féle sákrámentáriusok között. Éppen a stabil egyházszervezetnek köszönhetően, amely szoros összefüggésben állt az öt szabad királyi város szilárd hitvallásával, a kálvini tanoknak nem sikerült tért hódítani a megyében,²³ és Sáros, illetve a három szabad királyi városa az evangélikus egyház egyik legjelentősebb központja lett.

A lutheri reformáció gyors meghonosodása a vármegye területén az iskolaügy dinamikus fellendülését hozta. A Biblia-olvasás és tanulmányozás a jobbágyok széles rétegének jelentette a művelődést. A műveltség bizonyos foka, beleértve a latin és a magyar vagy a német nyelv ismeretét, a polgárság és a megyei nemesség életének elválaszthatatlan részévé vált, és minden réteg képviselői, lehetőség szerint, különböző német egyetemeken szereztek

21 Bodnárová, 1998. 28–29.

22 Max Josef Suda: Wer verfasste die Confessio Pentapolitana? = *Miscellanea Anno 2000. Acta Collegii Evangelici Prešovensis IX*. Eds. Peter Kónya – René Matlovič. Prešov, 2001. 18–23.

23 Talán két tucat falusi plébánia képezett kivételt.

magasabb képzettségüket. Néhány évtized leforgása alatt a művelődés a lakosság szűk rétegének előjogából a gazdasági és társadalmi érvényesülés természetes és elengedhetetlen feltételévé vált.

A reformáció eredményeként a városi tanácsok a régi iskoláikat humanista gimnáziumokká alakították át. Ezek mintájára építették ki saját gimnáziumaikat a mezővárosok, a környékbeli mágnások és a gazdag nemesek kezdeményezésére vagy támogatásával, emellett persze minden nagyobb gyülekezetben elemi iskolákat alapítottak és tartottak fenn a parókiák patrónusai.

Ebben az időszakban is a városi iskolák játszották a fő szerepet. Fejlődésük nem csak Sárosban, hanem az egész Felső-Magyarországon elválaszthatatlan a bártfai rektor és reformátor, Leonard Stöckel tevékenységétől. A bártfai születésű Stöckel Boroszlóban és Wittenbergben tanult, ahol baráti viszonyba került a híres teológussal, Philip Melanchthonnal. A szász uralkodói udvarban való rövid tartózkodás után elfogadta a szülővárosa tanácsának meghívását, és 1539-ben rektor lett.²⁴ Néhány hónapos működése alatt 1540-ben kiadta a bártfai kollégium törvényeit (*Leges Scholae Bartphaensi*), Magyarország első reformációs iskolai rendtartását, amely Melanchthon *Ordo Visitoris*a alapján készült el. A reformáció szellemében íródott törvények a diákoktól ájtatosságot, erkölcsösséget és példamutató viselkedést követeltek meg. Új vonás volt a három osztály kialakítása. Az elsőben olvasást, írást és katekizmust, a másodikban grammatikát, a harmadikban latin és görög irodalmat, retorikát, költészetet, etikát, teológiát és matematikát tanítottak.²⁵ Előírás szerint minden osztályba több mint egy évet jártak a diákok. A Stöckel-féle iskolai rendtartás szerint a bártfai iskolában három tanító tevékenykedett (minden osztályban egy). A bártfai iskola rektoraként működött 1560-as haláláig, sokoldalú munkássága döntő mértékben hozzájárult nemcsak a gimnázium felemelkedéséhez, de a városéhoz is, amely neki köszönheti a „magyar Wittenberg“ jelzőt. Stöckel iskolatörvényei hosszú évtizedekig kötelező lett nemcsak a bártfai, hanem az ország többi lutheránus iskolája számára is. A városi tanács megkülönböztetett figyelmet szentelt az iskolának, felügyeletére külön városi hivatalt hozott létre, amelyet a szenátus tagjai láttak el.²⁶ Javult

24 *Dejiny Bardejova*. Košice, 1973. 175.

25 Andrej Hajduk: *Leonard Stöckel. Život a dielo*. Bratislava, 1999. 33–34.

26 Peter Kónya: *Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstaní*. Acta Collegii Evangelici Prešoviensis 6. Prešov, 2000.

a tanárok fizetése is, annak ellenére, hogy a bérük korántsem érte el a városi papok vagy a fontosabb hivatalokat betöltő szenátorok fizetését. 1568-ban a bártfai rektor fizetesként évi 62 forintot kapott, 8 ajándék forintot, 8 véka búzát és 26 öl fát, a segédtanár pedig 40 forintot.²⁷

Stöckel művét a következő rektor, Thomas Faber folytatta. Ez a híres teológus több mint három évtizedig (1560–1592) állt a bártfai gimnázium élén, és pályáját mint városi tanácsos fejezte be.²⁸ Nem csak a bártfai iskolaügy terén, hanem az egész országrész művelődésében különösen fontos szerepet töltött be az 1568-ban alapított bártfai nyomda. A több mint századnyi működése alatt egész sor fontos tankönyv és pedagógiai mű látott itt nyomdafestéket.²⁹ Faber után a bártfai iskola fejlődése megtorpant, és egy néhány évtizedig tartó stagnáló korszakba lépett. (Ezalatt a rektorok Severinus Sculteti, Martin Weigmann, Leonard Wagner, Caspar Seifridt, Wolfgang Hagencus, Martin Pfeiffer, Michael Capko (Czapko) voltak.³⁰ A hanyatlás oka azonban korántsem a kevésbé jelentős rektorok személyében keresendő, hanem a város 16. századi gazdasági visszaesésével állt összefüggésben. A lengyel piacokon ugyanis megváltozott a bártfai kereskedők legfontosabb kiviteli cikkei iránti kereslet, és ezt a kiesést a város sikertelenül próbálta a vidéki kereskedelemmel ellensúlyozni, a középkor végi szintet nem sikerült újra elérni.³¹ A másik ok vitathatatlanul a felső-magyarországi lutheranizmus kulturális és egyházszerkezeti központjának a nagyobb és központibb fekvésű Eperjesre való áthelyezése volt.

A reformáció hatására a 16. század második felében a kisszebeni városi iskola is a humanista gimnázium szintjére jutott. A gimnázium első rektoraként Jakob Grynäus van feltüntetve 1571 és 1576 között. Ezután Johann Stöckel töltötte be a rektori tisztséget, aki a híres bártfai reformátor fia volt, és nagymértékben hozzájárult az iskola további fejlődéséhez.³² Az általa

27 Tóth Sándor: *Sáros vármegye monografiája* III. Bp., 1912. 268.

28 Ján Rezik – Samuel Matthaecides: *Gymnaziológia*. Ed. Vladislav Ružička. Bratislava, 1971. (továbbiakban *Gymnaziológia*) 237.

29 Hörk József: *Sáros-Zempléni ágostai hitvallású esperesség története*. Kassa, 1885. (továbbiakban Hörk, 1885.) 61–63.

30 *Gymnaziológia* 238–243.

31 Bártfa fokozatosan tizennégy jobbágyfalut vásárolt fel, s így Felső-Magyarország legnagyobb városi földesura lett.

32 *Gymnaziológia* 272.

összeállított törvények szerint szervezték meg az iskolát három osztállyal és három tanítóval. A város népességi, gazdasági adottságai, valamint Eperjes közelsége miatt, amely akkoriban már a legjelentősebb kulturális központja volt a térségnek, nem válhatott olyan jelentőssé, mint a bártfai gimnázium. A kisszebeni iskola élén rendszerint művelt rektorok álltak, akik hazai és külföldi középiskolákban, de gyakran német egyetemeken végeztek. Az alacsony társadalmi státusz és az anyagi megbecsülés miatt gyakran feladták a rektori funkciót és elfogadták a papi állást vagy valamilyen városi hivatalt. Bizonyítja ezt a rektorok gyakori váltakozása is. Stöckel után a gimnáziumot vezették: Martin Belsius, Zacharias Frölich, Friedrich Seltenreich, Johann Lapscher, Andreas Hertelius, Daniel Moller, Johann Zebner, Caspar Seifridt, Thomas Meritovinus, Paul Hertelius, Johann Regius, Paul Regius, Johann Stöckel, Elias Láni és Jakob Grynäus,³³ akinek működése alatt, az 1670-es évek kezdetén került sor az iskola első elkobzására.

A kisszebeni iskola a főtér egyik reneszánsz épületében kapott helyet. A tantermek mellett itt alakították ki a rektor, a tanítók, illetve a kántor és az egyházközség alkalmazásában állók lakásait is. Ahogyan a bártfai, úgy a kisszebeni tanács is nagy gondot fordított az iskolára. Biztosította a szegény sorsú diákok tanulási-, illetve a végzetek számára a német egyetemeken³⁴ való továbbtanulási lehetőséget is. A 17. században a gimnáziumon kívül még egy iskola működött a városban. Részleteket nem tudunk róla, feltételezhetően az egyházközség elemi iskolájáról lehet szó.

A 16. század második felére a vármegye legjelentősebb oktatási intézménye vitathatatlanul az eperjesi kollégium lett. A reformáció felvétele után a régi városi iskola első rektora Fontanus Imre lett (1532–1539), a későbbi szenátor és jegyző. Utána évtizedekig állt az iskola élén az erdélyi Frigyes András (1540–1550).³⁵

33 Uo. 272–275.

34 Az Eperjesi Á. H. Evangélikus Egyházközség Levéltára: [D. Wächter] *Status et Fatorum Ecclesiae Evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae Slavicae in Regia ac Libera Civitate Cibiniensi succincta descriptio a primus Reformationis temporibus usque in presentem Annum 1778-um.*

35 Hörk József: *Az Eperjesi ev. ker. Collegium története.* Kassa, 1896. (továbbiakban Hörk, 1896.) 331.

A városi iskola átalakulása (az iskolamesterrel, illetőleg egy tanítóval és kántorral) humanista gimnáziummá német – illetőleg, ekkor már bártfai – minta alapján Gyalui Torda Zsigmond³⁶ vezetése alatt ment végbe. A wittenbergi egyetem ezen végzettjét egyenesen Melanchthon ajánlására fogadta be a város. Gyalui megreformálta a régi iskolát, új tantárgyak oktatását vezette be, és a három állandó tanár (rektor, konrektor és szubrektor) rendszere is neki köszönhető. Befolyásos apósának, az egykori rektornak, sárosi főkapitánynak és a Magyar Kamara tanácsosának, Werner Györgynek a segítségével 1556-ban a Magyar Kamara szolgálatába állt.³⁷ Gyaluinak a királyi szolgálatba való távozása után a gimnáziumot a Wittenbergben végzett Walter Ferenc (1556–1566) és Melczér Orbán (1565–1571) vezették.

Az iskola élén a következő híres személyiség Lucas Fabinus (Fabinyi) volt. Az ő rektorsága (1571–1584) alatt került sor az eperjesi nyomda alapítására, amelynek egyetlen ismert nyomtatványa Fabinus *Exempla declinationum et conjugationum* című munkája volt. A rektori hivatalból való távozása után könyvkereskedő és szenátor lett. Ebben az időben az iskolát már gimnáziumnak nevezték.³⁸

Az évszázad végén a rektori tisztségben a következők váltották egymást: Jakob Wagner (1585–1586), Georg Carolus (1586–1590) és Severinus Sculteti (1590–1591), akinek a Bártfára való távozása után a város két évig nem talált megfelelő rektort, és az iskolát konrektorok vezették. 1594-ben lépett be a rektori hivatalba az eperjesi iskola egyik leghíresebb rektora, Bocatius (Bock) János. Több szakmunka és költői mű szerzője volt, amelynek köszönhetően az uralkodótól megkapta a „Poeta Laureatus Caesareus” nevet. Elsőként vezetett be az oktatásba gyakorlati módszereket, főleg diákokkal való kirándulásokat (az első tanár volt, aki a diákjaival meglátogatta a Magas-Tátrát), és az év végi

36 Az erdélyi Gyaluról származik.

37 Hörk, 1896. 35, 332.

38 Hörk, 1896. 40; Eduard Lukač: Prešovská mestská škola – jej vývoj, poslanie a najvýznamnejší rektori. In. *Jakub Jakobeus, život, dielo a doba*. Ed. Michal Otčenáš – Peter Kónya. Prešov, 1993. (továbbiakban Lukač, 1993.) 18.

ünnepélyes záró vizsgákat a városi tanács jelenlétében.³⁹ 1599-ben azonban, az eperjesi a kassai rektori tisztséggel cserélte fel.⁴⁰

Bocatius után az eperjesi gimnázium élén egymást váltották: Fabini Miksa (1600–1607), Melchior Rohacius (1607–1608), Daniel Goltz (1608–1612) és Johann Cosmann (1612–1618). Annak ellenére, hogy nem voltak olyan jelentős személyiségek, mint Bocatius, az iskola ebben az időszakban is dinamikusan fejlődött, az oktatás magas színvonalon folyt. Kétségtelen, hogy ezt nagyban befolyásolta a város virágzó gazdasági helyzete is. A magisztrátus jelentős összegeket áldozott az iskola fenntartására, a professzorok anyagi alapjainak biztosítására és a diákok támogatására. Ebben az időszakban a gimnáziumban a rektor, a szubrektor és a konrektor kivételével hét tanár és három kántor (német, magyar és szlovák), valamint egy segédtanító tanított.⁴¹

A rektori tisztséget 1629–1639 között betöltő Serédi János (Joannes Sraedius) szintén ismert személyiség volt. Tevékenységének jelentőségét és egyben sikerét jelzi, hogy működése alatt a kollégiumot „Celeberrimum Gymnasium“-nak nevezték.⁴² Utána egy rövid ideig a rektori hivatalt Jakub Jakobeus töltötte be (1639–1640). Mint rektor és szlovák evangélikus lelkész több vers, prédikáció, teológiai és történelmi munka fűződik nevéhez.⁴³ A következő évben Hilarius Ernestus Biner volt a rektor. Samuel Dürner rektorátusa alatt (1641–1648) az iskola további fejlesztésen ment keresztül, főleg a magasabb tudományok rendszeres tanulásának, elsősorban a teológiának köszönhetően. Ez egyfajta megoldáskeresés volt azokra a nehézségekre, amelyet a harmincéves háború a magyarországi diákok külföldi peregrinációjában okozott. A teológia és a filozófia oktatása Eperjesre vonzotta a tanulókat a távolabbi vidékekről is, így növekedett a gimnázium regionális jelentősége. Az utódjának, Johann Büringernek (1648–1651) azonban nem sikerült ezt a színvonalat fenntartani, ezért menesztették is.

39 Lukáč, 1993. 18.

40 Kassán a gimnáziumi rektori állás mellett rövidesen betöltötte a szenátori és a bírói tisztséget is.

41 Hörk, 1896. 53.

42 Lukáč, 1993. 19.

43 Peter Kónya: Problematika prešovského pobytu Jakuba Jakobeu. In. *Jakub Jakobeus, život, dielo a doba*. Ed. Michal Otčenáš – Peter Kónya. Prešov, 1993. 25–27.

A távozása után javasolta az iskola és a plébánia néhány képviselője híres Comenius meghívását rektornak. A szubrektor (a későbbi magyar lelkész), Curiani (Kurányi) György és a konrektor (később a második német lelkész), Johann Sartorius (Schneider) terve azonban az egyházközség vezetésének, de főleg a városi tanács kemény ellenállásába ütközött, mivel Comenius teológiai okokból nem volt a városban elfogadható.⁴⁴

A század közepétől, Johann(es) Matthaides rektorátusa alatt (1651–1655), de főleg Horváth András idején a gimnázium valódi líceum lett, a filozófia és a teológia tanításával a felsőbb osztályokban. A diákok száma gyorsan növekedett (több mint 200-ra), és az iskola állandó teremhiánnyal küszködött. Aktuálissá vált egy új épület felépítése, amelyet viszont néhány év múlva a kollégium alapítása oldott meg. A rektor mellett olyan kiemelkedő személyiségek működtek az iskolában, mint például, Czabán Izsák (Isaacus Zabanius) és Johannes Bayer filozófus, az ún. eperjesi filozófiai iskola megalapítói. Bayer János, aki 1662-ben a rektorságban Horváth Andrást váltotta, kidolgozta a gimnázium főiskolává való átalakításnak tervét. A tanáccsal való nézeteltérése miatt viszont még ennek megvalósítása előtt el kellett hagynia a várost.⁴⁵ Az eperjesi városi iskola (gimnázium) 1667-ben szűnt meg, a felső-magyarországi rendek Kollégiumának megnyitásával.

A három szabad királyi város gimnáziumain kívül a vármegye területén további gimnáziumok is működtek, illetőleg jelentősebb iskolák, amelyeket földesurak alapítottak és működtettek. Ilyenek voltak a nemesi és mezővárosi iskolák (szintén földesurak alapították és működtették mint az egyházközségek patrónusai) Berzevicén, Nagysárosban, Hétháron és Tapolyhanusfalván. Mindegyik a korábban működő, középkori plébániai iskolákra alapozott, amelyeket a birtokosok, a reformáció hatására, alacsonyabb szintű gimnáziumokká alakítottak át. A berzevicei gimnáziumot a Berzeviczy család alapította a 16. század 70-es éveiben. A nagysárosi iskola is a 16. század utolsó negyedében alakult át lutheri humanista gimnáziummá. Az oktatás nyelve állítólag magyar volt, valószínűleg azért, mert a környékbeli nemesek fiai

44 Kónya Péter: Comenius, a híres pataki rektor eperjesi kapcsolatai. Miért működött Comenius Patakon és nem Eperjesen? In: *Erdély nagyasszonya Lorántffy Zsuzsanna. Emlékezés Lorántffy Zsuzsanna születésének 400. évfordulója alkalmából*. Szerk. Takács Péter, Nyíregyháza, 2001. 41–49.

45 Hörk, 1896. 335.

látogatták. A héthársi kisvárosi iskolában, ahol a 17. század elején német lakosság lakott, a német nyelv lett az oktatás nyelve. A negyedik mezővárosi evangélikus iskola a 17. század 30-as éveitől működött Tapolyhanusfalván. Ezek az iskolák általában egy rektorral (esetleg a kántor bevonásával) működtek,⁴⁶ akik egyetemi végzettséggel nem rendelkeztek, hanem főleg városi vagy mágnási gimnáziumok volt diákjai közül kerültek ki. Fizetésük elsősorban a patrónustól folyósított jövedelemből, földhasználatból és a jobbágyok által szolgáltatott terményekből állt.

Sáros vármegyében is a 17. század első felében a legnagyobb számban egyházközségi iskolákat találhatunk, amelyek a falusi parókiák mellett működtek. A rektoraiknak nem volt magasabb műveltsége és rendszerint a kántori, illetve más egyházi feladatokat is elláttak. Elsősorban az egyházi mezők és legelők használatából származó jövedelmeket szedték be, a parasztoktól természetbeni juttatásokat és az egyházi szolgálatokból származó stóla bevételeket. Ilyen iskola mintegy 80 településen működött.⁴⁷

Bethlen Gábor hadjáratai, amelyek a következő évtizedekre biztosították az országban a vallásszabadságot és a hatalmi egyensúlyt az uralkodó és a rendek között, ha nem is közvetlen módon, mint a hét vármegye területén, hanem közvetetten, ám egész Felső-Magyarországon lehetővé tette az evangélikus egyház és az evangélikus iskolák további működését.

46 Hörk, 1885. 28–29.; *Gymnaziológia* S: c. d.

47 Kajáta, Tarcadobó, Lipóc, Ternye, Richvald, Siroka, Somos (*Gimnaziológia* S: c. d., 536–538.), Krivány, Lubotény, Tarkó, Tarca, Vörösalma, Décső, Daróc, Hámbor, Senvíz, Olysó, Roskovány, Plavnica, Pécsújfalu, Jákófalva, Nyársardó, Orkuta, Osztrópatak, Szentmihályfalva, Magyaraszlatica, Tótraszlatica, Kapronca, Kucsín, Mesztiszó, Malcó, Karácsonymező, Bisztra, Sóvár, Böki, Kecserpeklén, Kende, Szedlice, Bajor, Szinye, Szinyeújfalu, Hedri, Bertót, Sáros-szentkereszt, Harapkó, Nagyvitéz, Szinyelipóc, Istvánvágás, Tapolyhermány, Jernye, Mocsármány, Senyék, Bresztó, Hernádszentistván, Kőszeg, Terebő, Ladna, Radács, Endrevágása, Monyhád, Berzenke, Deléte, Felsősebes, Pálvágása, Petróc, Balpataka, Kálnás, Décső, Bodonlaka, Viszoka, Lénártfalva, Gerlachfalva, Girált, Komlós, Komlóskeresztes, Kükemező, Kapinémefalu és Margonya. (Hörk, 1885. 221–341.)

LUTHERAN PUBLIC EDUCATION IN SÁROS COUNTY DURING THE ERA OF GÁBOR BETHLEN

The author, in his study, endeavours to outline the history of Lutheran public education in Sáros county, during the era of Bethlen. Regionally, the most significant educational institutions were, of course, the grammar schools in the three royal free cities (*libera regia civitas*) of the county, that is, Bártfa, Kisszeben and Eperjes. All three cities (just like the nobility of the county, being Lutherans themselves) supported the prince during his campaigns in Royal Hungary, although after the first one, between 1619-1621, less and less willingly; and all of the three city councils, from the beginning of the Reformation, had been taking extra care of their schools. Thankfully to this, those schools came to play a prominent role in cultural history, not only on the regional, but also on the national level. The school of Bártfa, organised by Leonard Stöckel, had lost its significance by the end of the 16th century, and was replaced by the one in Eperjes (only one of its rectors, Johannes Bocatius (Bock) is to be named here). The school of Kisszeben played, from the beginning, a not so outstanding role, precisely because of the proximity of Eperjes. All three schools were led by rectors who had studied at foreign universities. The next level of the three-layered public education meant schools which were founded by local patrons from market-towns and were generally led by such rectors who had been former students of the aforementioned schools, or of their own former schools. Such schools operated in Berzevice, founded by the Berzeviczi family, and in Nagysáros. Primary level education was provided by local church schools, run by schoolmasters of lower qualifications, who had further ecclesiastic ministries as well. The author claims that although Sáros was not one of the seven counties temporarily annexed by the Principality, the campaigns of Bethlen secured, circumstantially, the survival of the Lutheran church and its schools.

Kiadta a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
és a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára

Szerkesztette: Dáné Veronka, Szabadi István
Könyv- és borítóterv, tördelés: Sipos Géza

Készült a Kapitális Kft. nyomdájában
Debrecenben, 2014-ben
Felelős vezető: Kapusi József